

**ERZURUMLU ŐEHULİSLAM
MÛSÂ KÂZİM EFENDİ
SEMPOZYUMU
(22-24 KASIM 2013 ERZURUM)**

-TEBLİĞ ve MÛZAKERELER-

**EDİTÖR
PROF. DR. ÖMER KARA**

ERZURUM - 2014

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1861–1920): Hayatı ve Eserleri

Prof.Dr. Ömer Kara

Atatürk Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

A. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım
Efendi: Hayatı

a. Doğumu ve Ailesi

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi,
Erzurum ili, Tortum İlçesi Pehlivanlı

(Vihik) köyünde -kendisinden söz eden eski-yeni hemen hemen bütün kaynaklara göre¹ 1858-59 tarihinde doğmuştur. Ancak Güre, 3 Haziran 1919 tarihinde Dîvân-ı Harb mahkemesinde yargılanırken yapılan kimlik tespitinde “58 yaşında” olduğu beyânından² hareketle Mûsâ Kâzım’ın doğum tarihinin 1861 olduğunu benimsemiştir.³ Öte yandan Mûsâ Kâzım Edirne’de sürgün hayatında iken, hastalığının ilerlediğini öne sürerek İstanbul’a dönmek istediğini resmi kurumlara iletmesi üzerine hazırlanan 21 Ekim 1919 tarihli sağlık raporunda “65 yaşlarında”

¹ Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Not: Çalışmada kullanılan Arşiv belgelerinin büyük bir çoğunluğu, Yrd. Doç. Dr. M. Şamil Güre’ın tezindeki belgelere; birkaçı da Prof. Dr. Selami Bakırcı’nın tespit ettiği belgelere dayanmaktadır. Her ikisine de teşekkür ediyorum.)

² *İlmiyye Sâlnâmesi (Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislâmlar)*, (haz. Seyit Ali Kahraman vd.), İstanbul, 1998, s. 506; Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli”, *İlmiyye Sâlnâmesi, Dâru’l-Hilâfeti’l-aliyye, Matbaa-i Amire*, 1334, s. 626; İbnülemin, M. Kemal, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *Evkaf-ı Hümayûn Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzar’ın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul, 1335, s. 248; Revnakoğlu, C. Server, “Erzurumlu Şeyhülislâmlardan Mûsâ Kâzım Efendi”, *Tarih Yoluunda Erzurum* III, 13-14, 1962, s. 6; Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972, s. 233; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1974, II/774; “Mûsâ Kâzım Efendi”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XXIV/457; Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1986; Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul, 2002, s. 29; Koca, Ferhat, *Külliyyât: Dini ve İctimâî Makaleler*, Ankara, 2002, s. 13; Koca, Ferhat, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/221; Çetinkaya, Bayram Ali, “Mûsâ Kâzım Efendi’nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, 2007, s. 77; Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mûsâ Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri ve Etkisi)*, (YL), Samsun, 1993, s. 51; Cömert, Derya, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, (YL), Ankara, 2006, s. 58; Demirci, Osman, *Mûsâ Kâzım Efendi ve Kelâm İlmindeki Yeri*, (YL), İstanbul, 2005, s. 35.

³ *Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhakemâti Zabıt Ceridesi (DHÖMZC)*, (3 Haziran 1335) 127.

⁴ Güre, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi (1861-1920)*, (D), Ankara, 2003, s. 7. Ancak Güre’ın, doğum tarihini 1861 belirlemesine karşın, Mûsâ Kâzım’ın hayatının kronolojik sıralanmasının 1890 tarihine kadarki kısmında bazı tarihler sıkıntılıdır. Çünkü 1861 tarihinde doğduğunu beyân ettikten sonra, 12 yaşlarında (1873) Hacı Mehmet Efendi’ye intisap edip ondan 4 yıl ders aldığı ifade edince, yaşın 16; tarihin de 1877 olması gerekir. 1877 yılında önce Erzurum’a sonra Konya’ya geçmiş, burada da 3 yıl eğitim görmüştür. Dolayısıyla 1880 yılında Balıkesir’e geçmiş olması gerekir. Ancak Güre, Balıkesir’e geliş tarihini 1878-9 olarak vermektedir. Mûsâ Kâzım’ın Balıkesir’de beş yıl ikamet ettiğini beyân eden Güre, 1882-3 yıllarında İstanbul’a geldiğini kaydetmektedir. 1878-9’da Balıkesir’e gelmiş ve beş yıl ikamet etmişse, İstanbul’a geliş tarihinin 1883-4 olması gerekirdi. Daha sonra 1890-91 yılında Hoca Şâkir Efendi’den icâzet aldığı 29 yaşında olduğunu kaydetmektedir (s. 13-14) ki bu bilgi, normalde 1861 doğumunu desteklemektedir ki, bundan sonraki tarihlerde pek sıkıntı gözükmemektedir. Bu yüzden yukarıda verilen tarihlerde mevcut bilgilere göre kısmen oynama yapmak mecburiyetinde kaldık.

olduğu kaydedilmektedir.⁴ Dolayısıyla elimizde 1858, 1861 (1919-58=1861) ve 1854 (1919-65=1854) gibi üç farklı doğum tarihi mevcuttur: biri yaygın tarih, diğeri mahkeme zabıtlarındaki kayıt, diğeri ise sağlık raporundaki kayıttır. Mûsâ Kâzım Efendi, sürgün kararı tebliğ edildikten sonra daha İstanbul'da bulunduğu zamandan başlayarak sıkça "hastalığını" öne sürerek affını istemiş, Edirne'de de bunu aralıklarla yapmıştır. Bu sağlık raporuna sebep olan istek de 10 Ocak 1920 ölüm tarihinden yaklaşık iki ay önce gerçekleşmiştir. Edirne valisinin hastalığının kötüye gittiğini bildirmesi, Dâhiliye nezaretini telaşlandırmış ve acilen bir sağlık raporu hazırlanmasını istemiştir.⁵ Sağlık heyeti de "daha alışkın olduğu bir yerde ikamet etmesinin uygun olacağı" şeklindeki sonuç cümlesini temellendirmek için sıraladıkları teşhis bilgilerine (akciğerlerinin şişmesi, göğüs daralması, sürekli kriz geçirdiği, damarlarının daraldığı, vücudunda yaraların olduğu, kan kaybettiği, kansızlık sorunu bulunduğu, yerin ikliminin hastalığı artırdığı) ilaveten etkili olsun diye "65 yaşlarında" kaydını düşmüştür. Böylesi yuvarlak bir ifadeyle onu daha yaşlı göstermiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Güre'r'in sunduğu belge ise, mahkemedeki kimlik yoklamasındaki beyânıdır; daha ciddi bir belgedir. İlaveten Mûsâ Kâzım'ın kronolojisiyle ilgili bilgiler, icâzet aldığı (1890) döneme kadar tarihi bilgilerden oluştuğu gibi, hem ihtilaflıdır, hem de ipuçlarından oluşmaktadır. 1890 ve sonraki tarihlerin hemen hemen hepsi, belgeli ve müttefakun aleyh tarihlerdir. Özellikle 29 yaşında 1890 yılında icâzet alması şeklindeki arşiv belgeli bilgi, önemlidir. 1890 yılından 29 çıkarılınca, doğum tarihi 1861 olmaktadır.⁶ Dolayısıyla Güre'r'in "1861 doğumlu" tespiti, eldeki verilerle –şimdilik kaydıyla– en doğru tercih olacaktır.

Mûsâ Kâzım, Çelikoğulları sülalesindendir.⁷ Babası, İbrahim Efendi,⁸ annesi ise Halide hanımdır.⁹ İbrahim Efendi'nin üç veya beş oğlundan biridir.¹⁰ Mûsâ

⁴ Osmanlı Arşivi, Babıali Evrak Odası, 4609/345645/5.

⁵ Osmanlı Arşivi, DH.EUM.AYŞ: 29/8; BEO, 4609/34645/3; BEO, 4609/34645/5; Türkgeldi, Ali Fuad, Görüp İştiklerim, Ankara, 1951, 229.

⁶ Bütüncül olarak görmek için hayatı bölümünün sonundaki kronoloji kısmına bakınız.

⁷ Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6; DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 127; Güre'r, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 7.

⁸ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248; Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6; *İlmiyye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233; Güre'r, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 7.

⁹ Annesinin isminin Halide olduğu bilgisi torunu Ömer Çelik'ten alınmıştır. Bkz. Güre'r, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 7.

¹⁰ Revnakoğlu'na göre, İbrahim Efendi'nin en büyük oğlu Mûsâ Kâzım'dır. Bunun dışında iki oğlu daha vardır: Hacı Mehmet ve İsmail. Ortanca kardeş Hacı Mehmed, Bandırma'nın Dağ köyünün imam ve müderrisi; İsmail de aynı köyün muhtarıdır. (Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6). Güre'r'in gördüğü torun Ömer Çelik'ten aldığı bilgiye göre, Mûsâ Kâzım'ın Ahmed ve Mustafa diye iki kardeşi vardı. Ailenin en büyük çocuğu Ahmed bir anlaşmazlık yüzünden köyünü terkederek Balıkesir'e yerleşmiştir. (Güre'r, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 8) Ahmed Refik de Mûsâ Kâzım'ın Balıkesir'de yaşayan adını vermediği bir abisinden bahsetmektedir. (Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626). Öte yandan Osmanlı arşivindeki bir belgede İsmail adında bir kardeşinin ikamet ettiği nahiyeye müdürü tarafından tutulduğu kaydedilmektedir. (Bkz. Osmanlı Arşivi, DH.ŞFR. 64/216; DH.İ.UM. 19-15, 1/34). Mevcut bilgilere bakınca, İbrahim Efendi'nin üç oğlu mu beş oğlu mu olduğu; en büyük oğlunun kim olduğu sorunlarının olduğu görülecektir. Revnakoğlu, görev yerlerini de vererek Hacı Mehmet ve İsmail'den söz etmektedir. Ayrıca Osmanlı arşivindeki bilgi, İsmail'i desteklemektedir. Torun Ömer, Mustafa ve Ahmed diye iki kardeşten bahsetmekte, Ahmed Refik ise ismini

Kâzım'ın sülalesinin Doğu Anadolu'nun yerli ahalisinden olmayıp Karesi (Balıkesir) bölgesinden buraya göç ettikleri kaydedilmektedir.¹¹ İbrahim Efendi'nin isminin başına Revnakoğlu'nun, "hoca" lakabını koymasına¹² ve bunun bir cami hocası olduğunu çağrıştırmasına karşın, torunlarının ifadesine göre İbrahim Efendi, geçimini çiftçilikle sağlayan fakir bir çiftçidir. Sonraları asıl memleketi olan Balıkesir'in Ilıca köyüne gitmiş ve orada vefat etmiştir.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin aile ve akrabasıyla ilgili bilgiler çok kısıtlıdır. *Raziye Hanım*, *Ratibe Hanım* ve *Aliye Hanım* isimli üç eşi ve *Fikri Efendi* adında bir oğlu olduğunu TBMM Zabıt Ceridesi'nden öğreniyoruz.¹³

b. Pehlivanlı'dan İstanbul'a Öğrenim Yılları

Mûsâ Kâzım, ilk eğitimine sıbyan mektebinde¹⁴ köy imamından başlar.¹⁵ Anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Vihik köyünde sıbyan mektebinin dışında bir medrese mevcut değildir.¹⁶ Ancak köyünde ilim ve fazilet erbabı Nakşibendî-Halidî şeyhi Hacı Mehmed Efendi'nin¹⁷ yanında eğitimine devam eder.¹⁸ Mûsâ Kâzım, çok sonraları bir makalesinde ifade edeceği üzere, "*tahminen 12 yaşlarında iken (1873) tarikat-i aliyye-i ilmiyye'ye salik olmuş*",¹⁹ bu şeyhten "*mukeddemat-i ulûm*"²⁰

vermediği abisinden söz etmektedir ki Güner'de bunun Ahmed olabileceğini söylemektedir. Öte yandan Revnakoğlu'na göre en büyük oğlan Mûsâ Kâzım'dır. Torun Ömer'e göre ise Ahmed'dir. Kanaatimizce, yukarıdaki bilgiler şöyle telif edilebilir: Gerek Revnakoğlu'nun gerekse torunun verdiği bilgiler doğru olabilir. Revnakoğlu, sadece Balıkesir'de olanları (Mûsâ Kâzım, Hacı Mehmet ve İsmail); Torun da köyde mukim olanlardan (Ahmed ve Mustafa) söz ediyor olabilir. Bu çıkarsamaya göre, İbrahim Efendi'nin beş erkek çocuğu olduğu söylenebilir. Balıkesirdekilerin en büyüğü Mûsâ Kâzım; köydekilerin en büyüğü de Ahmed olabilir. Ya da Balıkesir'de bulunanların en büyüğü Mûsâ Kâzım'dır. Ancak en büyük oğlu Ahmed de daha sonra Balıkesir'e gelmiştir. En büyükleri Ahmed, sonra Mûsâ Kâzım, sonra Hacı Mehmet, sonra İsmail'dir. Mustafa'nın sıralamasını tahmin etmek ise zordur.

¹¹ Bkz. Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 7.

¹² Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6.

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, 22.4.1341, c.2, I/109 ve 19 Haziran 1927, 30/VI/1927- sayı: 621.

¹⁴ Osmanlı devletinde sıbyan mektebi için bkz. Demirtaş, Zülfü, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlk Öğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 1, s. 173-183; Çeliktas, Hasan Sabri, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi*, (YL), Bursa, 2006; Yılmaz, Şadiye, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, (YL), Konya, 2009; Birinci, Ali, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul, 2005; Bozdemir, Cahit Y., *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1991; Akgündüz, Hasan, *Sıbyan Mektebi*, Gazi Üniv. SBE., Ankara, 1986.

¹⁵ Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6.

¹⁶ Bkz. *Erzurum Vilayeti Sâlnâmesi*, 1288, s. 53.

¹⁷ *Şeyh Mehmed Efendi: Şeyh Mehmet Necati Efendi* diye de anılmaktadır. Tortum'un Vihik köyündendir. Nakşibendî'nin Halidi kolundan Tortumlu Şeyh Hacı Feyzullah Efendi'nin yanında yetişmiş ve icâzet almıştır. Mekke'de tanıştığı İmam Rabbânî soyundan Şeyh Abdülğani Efendi'den de icâzet almış, Necati mahlasını bu şeyh vermiştir. 1925'te vefat etmiş, Vihik köyüne gömülmüştür. Bkz. <http://www.erkurumgazetesi.com.tr/default.asp?id=1952&page=yazar>

¹⁸ İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248; Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 233.

¹⁹ Mûsâ Kâzım Efendi, "Beyânâme", *Tanin*, 15 Teşrin-i Sâni 1327; *İkdâm*, 16 Teşrin-i Sâni 1327; *Sırat-ı Müstakim*, 1327; VII/169, 197; *Tasavvuf*, 34, 1327, 1. Ayrıca bkz. Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 9.

²⁰ *Mukaddemat-ı ulûm*, Osmanlı medresesinin haric kısmında okutulan başlangıç ilimlerini ifade etmektedir.

derslerinin bir kısmını almıştır.²¹ Yaklaşık dört yıl kadar sonra 16 yaşında iken (1877'de) medrese öğrenimi için Erzurum'a gelir. Ancak geçim güçlüğü çektiği ve kendisiyle ilgilenecek bir yakını bulunmadığı için burada uzun süre kalamaz. Muhtemelen aynı yıl Konya'daki teyzesinin oğlu Müderris Ahmed Efendi'nin²² yanına giderek medrese öğrenimine devam eder.²³ Burada Ahmed Efendi'nin dışında başka kimseden ders aldığına dair bilgiye sahip değiliz. Konya'da üç yıl kadar kalan Mûsâ Kâzım,²⁴ babasından kendisine işlerinde yardımcı olması için köye dönmesini isteyen bir mektup alır. Mektubu okuduktan sonra, (1877+3=) 1880 yılında Balıkesir yolunu tutar, abisinin²⁵ veya amcası Ahmed Efendi'nin²⁶ yanına gelir.²⁷ Balıkesir, ilim açısından verimli bir mekândır. Burada Selahattin Ali Şu'ûrî Efendi'den²⁸ ve Yıldırım Bayezid Medresesi müderrisi Ali Lütî Efendi'den²⁹ dersler alır ve Şerh-i Akâide kadar okur.³⁰ Mûsâ Kâzım Efendi, beş yıl kalmış³¹ olduğu Balıkesir'de medresenin dâhil kısmı derslerinin tamamını veya en azından büyük bir kısmını tamamlamış olmalıdır.³²

Hariç kısmı, İbtidâ-i hariç, İbtidâ-i dâhil iki kısımdan oluşmaktadır. İbtidâ-i hariç, "Kur'an tertili, Arapça Sarf ve Nahiv, Türkçe ve Hüsn-i Hat, Farsça, Yabancı Dil, Hisab, Cebr, Hendese, Tarih, Coğrafya, ulûm-i diniyye, malumat-i diniyye ve hukukîyye, sağık" gibi derslerden oluşmaktadır. Bkz. Baltacı, Cahit, XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 2005, I/87 vd.; özellikle, s. 91 vd.; Özyılmaz, Ömer, Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları, Ankara, 2002, s. 17 vd.; Ergün, Mustafa, "II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt: 30, sayı: 1-2, Ankara, 1982, s. 79; Ulusoy, Ahmet, Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, (YL), Konya, 2007, s. 94; Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 14, yıl: 2003/1, s. 152; Zengin, Zeki Salih, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLIV, Ankara, 2003, s. 199; Taşdemirci, Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri Islah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları", Erciyes Üniv. SBE Dergisi, sayı: 4, Kayseri, 1990, s. 537; Dârü'l-Hilafe Medreseleri: Ders Cedveli ve Müfredat Programı, İstanbul, 1396, s. 30-59; İlmiyye Sâlnâmesi, İstanbul, 1334, s. 666.

²¹ İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248.

²² Müderris Ahmed Efendi: Erzurum'un Tortum İlçesi Vihik köyünde doğmuştur. İlk eğitimini köyde aldıktan sonra Erzurum'a, Oradan Bağdat'a ve İstanbul'a gitmiştir. İstanbul dönüşü Konya'ya gelmiş, burada Mehmed Efendi'den ders okuyup icâzet almıştır. Sonra da burada müderrislik yapmıştır ki bu dönemde Mûsâ Kâzım da Konya'da teyzesinin oğlu Ahmed Efendi'nin yanında üç yıl kalacaktır. Daha sonra Tortum'un Dikyar (Üngüzek) köyündeki medresede dersler vermiştir. Mûsâ Kâzım'ın şeyhülislâmlığı döneminde onun sayesinde Tortum yöresine altı medrese kurulmuş, bu medreselerin birinde ömrünün sonuna kadar derslerine devam etmiş, burada vefat etmiştir. Kabri, Vihik köyünde Şeyh Mehmet Necati Efendi'nin yanındadır. Bkz. Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 7; <http://www.erkurumgaze-tesi.com.tr/default.asp?page=yazar&id=3112>

²³ Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 10.

²⁴ Revnakoğlu, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 6; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 10.

²⁵ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626; Bilmen, Tefsir Tarihi, II/774; Altunsu, Osmanlı Şeyhülislâmları, s. 233.

²⁶ İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248.

²⁷ Gürer, bazı kaynaklarda "dedesi Nuredin'in yanına gitti" bilgisinin (İlmiyye Sâlnâmesi, s. 626)'daki ibarenin aslının yanlış olarak Türkçe'ye çevrilmesinden (İlmiyye Sâlnâmesi, (çev.), s. 506) kaynaklandığını, doğrusunun "büyük biraderi" şeklinde olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 10, dipnot 3.

²⁸ Hakkında bilgiye ulaşamadık.

²⁹ Hakkında bilgiye ulaşamadık.

³⁰ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248; Bilmen, Tefsir Tarihi, II/774; İlmiyye Sâlnâmesi, (çev.), s. 506; Altunsu, Osmanlı Şeyhülislâmları, s. 233; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 11.

³¹ Tanin, 22 Teşrin-i Sâni, 1327; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 11.

³² Dahil medrese müfredatını bitirmiş olmasının muhtemel gerekçeleri için bkz. Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 11.

İbnülemin'e göre Mûsâ Kâzım, 1882-3 yılında İstanbul'a gelmiştir.³³ Ancak burada bir sıkıntı söz konusudur. 1880 yılında Balıkesir'e gelen Mûsâ Kâzım, burada beş yıl kaldığına göre, İstanbul'a geliş tarihi 1885 olmalıdır; ya da Balıkesir'de beş yıl kaldığı bilgisinde bir eksiklik vardır. İstanbul'a geldikten sonra Kazasker Eşref Efendi'nin³⁴ derslerine katılır; bir hafta sonra bu dersten ayrılarak Hoca (Büyük) Ahmed Şâkir Efendi'nin (ö. 1897)³⁵ *Şerhu'l-Akâid* derslerine katılır.³⁶ İbnülemin'e göre, 1890-1; İlmiye Salnâmesi ve Bilmen'e göre de 1888-9 yıllarında "nüsah-i mürettebe"nin (medrese müfredatının) tamamını okuyarak ulûm-i âliyye ve ulûm-i 'aliyyeden³⁷ 29 yaşında icâzet alır.³⁸ Kanaatimizce gerek yukarıdaki (İstanbul'a gelişinde) gerekse buradaki (icâzet tarihinde) iki küsur yıllık tarih farklılaşması, doğum tarihinin 1858 veya 1861 olarak belirlenmesinden kaynaklanmaktadır. 1861 tarihi, doğum tarihi olunca; 1890 tarihi daha uygun düşmektedir.

c. Müderrislik ve Muallimlik Yılları

1890 yılında icâzet alan Mûsâ Kâzım'ın tedrise başlayabilmesi için "ruûs imtihanı"nı³⁹ başarması ve mülâzemeti (atanmak için imtihan sonrası bekleme süresini) tamamlaması gerekiyordu. Önceleri, mülâzemet bekleyen müderrislerin bu süreçte devletten maaş almadıkları için cerre⁴⁰ çıkarak veya bürokrasiden himayesi olanların ise geçici görevler alarak maişetlerini temin ettikleri kaydedilmektedir. II. Abdülhamit sonrası mülâzemetleri sırasında ders okutan dersiâmlara Hazine-i Hâsse'den maaş bağlanması usûlü getirilmiştir.⁴¹ Mûsâ Kâzım, icâzet aldığı 1890

³³ İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248.

³⁴ Kazasker Eşref Efendi hakkında bilgiye ulaşamadık.

³⁵ Hoca Hafız Ahmed Şâkir Efendi hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1311, IV/860; Bursalı, Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz; İsmail Özen), İstanbul, ts., I/452; Gövsa, İ. Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946, s. 364; Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1966, II-III/154, 887; Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitabiyat, Ankara, 2005, s. 133.

³⁶ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 248; *İlmiye Salnâmesi*, (çev.), s. 506; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/774; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 12.

³⁷ Ulûm-i âliyye: Alet ilimleri demektir ki sarf, nahiv, mantık ve benzeri başlangıç ilimlerini ifade etmektedir. Ulûm-i âliyye ise kelâm, hadis, fıkıh, tefsir gibi yüksek dinî ilimlerini karşılamaktadır.

³⁸ İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 249; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/774; *İlmiye Salnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233.

³⁹ Ruûs kavramı, Osmanlıdaki terfi ve tayinleri ifade eden bir kavramdır. Her alan da geçerli olduğu gibi ilmiyye sınıfı için de geçerliydi ve medrese tahsilini tamamladıktan sonra mülâzım olanlardan yedi senelik mülâzemet (bkz. İpşirli, Mehmet, "Mülâzemet", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/537-39) süresinden sonra bir heyet huzurunda girdikleri imtihanı kazanan kimselerin aldığı rütbe idi. İstanbul ruûsu ise medrese mezunlarının 7 yıllık bekleme (mülâzemet) süresinden sonra İstanbul'da yüksek derecede ilmi ve dinî görevleri (müderrislik, müftülük, kadılık vb.) üstlenebilmesi için bir heyet önünde girdiği imtihan sonucu alınan bir rütbedir. Bu rütbeden sonra yüksek dinî makâmlara tayini gerçekleşirdi. Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/612; Ahışhalı, Recep, "Ruûs", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/272-3.

⁴⁰ Cer kavramı, medrese talebelerinin üç aylarda dinî hizmetlerde bulunmak için kasaba ve köylere gitmesini ifade etmektedir. Halk bu hizmetleri karşılığında bunlara "cer akçesi" ismiyle yardımlarda bulunurlardı. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, I/279-80; İpşirli, Mehmet, "Cer", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/388-9.

⁴¹ Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yay. C. Baysun), Ankara, 1991, IV/18; İpşirli, "Cer", VII/388; Pakalın, I/427-8; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 15-16.

tarihinde girdiği ve yılda sadece onbeş âlime nasip olan ruûs imtihanını başarıyla geçer.⁴² Medreseye hoca atanabilmesi için mülâzemet beklemesi gereken Mûsâ Kâzım, 1892-3 yılından itibaren mülâzemeti süresince Fatih Camii'nde 95 kuruş maaşla ders vermeye başlar.⁴³ Mülâzemeti doldurduğu 1896 yılında nüsub/nüssahlık derecesini ikmâl ederek “ders verme icâzeti”ne layık olduğu “İstanbul Ruûsu”nun *İbtidâi-i Hariç* derecesiyle Fatih medresesine müderris olarak tayin edilir. Terfi derece tarihleri şöyledir: 20 Mayıs 1896 yılında *İbtidâi Hariç*; 11 Aralık 1899 yılında *Hareket-i Hariç*; 14 Ocak 1901'de *İbtidâ-i Dâhil*, 27 Mart 1902'de *Mûsila-i Sahn*, 17 Haziran 1903'de *Sahn*; Şubat-Mart 1905'de *Hareket-i Altmışlı*, 19 Kasım 1905'de *Hamise-i Süleymaniye* derecesine; 14 Şubat 1907 medrese derecelerinin dışında üst düzey kadılık payesi olan *Halep Mevleviyeti*⁴⁴ payesine terfi eder.⁴⁵

Medreselerdeki müderrisliği yanında Mûsâ Kâzım, mekteplerde de ders verir. *Hareket-i Hariç* payesi aldıktan sonra 1900-1 yılında aynı zamanda Mekteb-i Hukuk-i Şahane'de “mecelle” ve “kitabü'n-nikâh” muallimliğine başlar ve 1908 yılına kadar buna devam eder.⁴⁶ Bunun yanında aynı tarihlerde Dârü'l-Muallimîn'in (Öğretmen Okulu) “mantık” dersleri hocalığını yapar.⁴⁷ 1900 yılında yeni açılan Dârü'l-Fünûn'da (Üniversite) “akâid”, “fıkıh” ve “usûl-i fıkıh” dersleri muallimi olur.⁴⁸ 1903-4 yılından itibaren Galatasaray Mekteb-i Sultânî'sinde “akâid” dersleri vermeye başlayan⁴⁹ Mûsâ Kâzım, bu mektebe II. Meşrûtiyet döneminin 17 Ocak 1913 tarihinde “fıkıh” muallimi olarak ikinci kez atanır ve şeyhülislâmlık döneminde de ders vermeye devam eder.⁵⁰

Osmanlı'da bir müderris, şeyhülislâmlık makamına geldiğinde, işlerin yoğunluğundan vermek zorunda oldukları dersleri “ders vekili” vasıtasıyla verirdi ki bu uygulama, “ders vekâleti” şeklinde bir birimin oluşmasına sebep olmuştur.⁵¹ Bu

⁴² İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Ulema Dosyaları, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (İM ŞŞA), Dosya no: 520, 2; Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislâmları”, s. 626; İbnülemin, “Mûsâ Kâzım Efendi”, s. 249; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 15.

⁴³ İM ŞŞA, no: 520, 2, 3; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 16.

⁴⁴ *Mevleviyet*, stratejik ve büyük şehirlerin kadılığını ifade eden bir kavramdır. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 87 vd.; Göçem F. Müge, “Mevleviyet”, *EP*, (ing), VI/1029-1030; Unan, Fahri, “Mevleviyet”, *DİA*, Ankara, 2004, XIX/467-8.

⁴⁵ İM ŞŞA, no: 520, 2; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506, 507; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 16.

⁴⁶ Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislâmları”, s. 626; *Sâlnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye*, 1319, 93; 1321, 94; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 233-4; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁴⁷ İbnülemin, “Mûsâ Kâzım Efendi”, s. 249; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506-7; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁴⁸ Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislâmları”, s. 626; İbnülemin, “Mûsâ Kâzım Efendi”, s. 249; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506-7; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁴⁹ Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislâmları”, s. 626; *Sâlnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiyye*, 1321, 117; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunso, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁵⁰ *Mekteb-i Sultânî'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Teşisi*, 1334, 51; Sandıkçıoğlu, M., (vd.), *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî)*, İstanbul, 1974, s. 78; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁵¹ *Ders vekaleti*, şeyhülislâmların işlerinin yoğunlaşması sebebiyle kıdemli bir müderrisin şeyhülislâm yerine ders vekili olarak ders vermesi usûlüdür; sonradan kurumsallaşmıştır. Geniş bilgi için bkz. Pakalın, I/428; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 205; İpşirli, Mehmet, “Ders vekaleti”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX/183-184.

uygulamaya zıt olarak, üstelik Osmanlıda müderrisliğin ömrünün sonuna kadar sürdürülmesi pek istenmeyen bir şey olmasına;⁵² ciddi sağlık problemleri bulunmasına rağmen⁵³ mesleğine düşkünlüğünün bir göstergesi olarak Mûsâ Kâzım Efendi, şeyhülislâmlığı ve ayânlığı döneminde de müderrislik görevini ihmal etmemiş, derslerine bilfiil devam etmiştir.⁵⁴ Örneğin 14 Ocak 1914-16 Ağustos 1919 tarihleri arasında Medresetü'l-Kudât'ta 1500 kuruş ücretle, haftada beş saat "Dürr" dersleri vermiştir.⁵⁵ Ocak-Şubat 1915 tarihlerinde de Medresetü'l-Vâizinde "tefsir-i şerif" hocalığı yapmıştır.⁵⁶ Öte yandan 9 Eylül 1917-5 Ağustos 1919 yılları arasında Süleymaniye Medresesinde ders vermiştir.⁵⁷ 1917 senesinde gerçekleştirdiği medrese reformu sırasında Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesinin bünyesinde kurulan İhtisas Medresesi'nin "hikmet" ve "kelâm" şubesinde okutulan "hikmet-i ilahiyye" derslerini vermiştir.⁵⁸

Mûsâ Kâzım Efendi, müderrisliği sırasında yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bunlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır: Ahmet Mithat Efendi, Muallim Naci, Neyzen Tevfik,⁵⁹ Bolvadinli Ahmed Fehmi Efendi⁶⁰, Mehmet Necati Lugal⁶¹...

d. Sarayla İlişkileri ve İdari Görevleri

Mûsâ Kâzım, gerek medreselerde gerekse Maârif nezaretine bağlı mekteplerde müderrisliği ve mualimliği yanında çeşitli birimlerde de idari görevler alır. Örneğin 18 Mayıs 1907-14 Ağustos 1907 tarihleri arasında yaklaşık 3 ay kadar Bab-ı Meşihat Tedkik-i Müellefât Encümeni başkâtipliği ve azalığı görevinde bulunmuştur.⁶² Ayrıca Meşrûtiyetin ilanını müteakip Maârif Nezaretinde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmi azalığına getirilmiş,⁶³ yine aynı nezarete İbrahim Hakkı Paşa'nın nâzırlığı döneminde

⁵² Bkz. Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, (doktora), Ankara, 1993, s. 183 vd.; Ocak, A. Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-16. Yüzyıllar)*, İstanbul, 1998, s. 114.

⁵³ Bkz. DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 133; Söylemezoğlu, Galip Kemal, *Başımıza Gelenler: Bir Mazinin Hatıraları*, İstanbul, 1939, s. 73.

⁵⁴ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 627; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 250; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 16.

⁵⁵ İM ŞSA, no: 520, 6; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 187; *İlmiyye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; *Ceride-i İlmiyye*, 1332, I/4, 194; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 16.

⁵⁶ *Ceride-i İlmiyye*, 1333, I/9, 575; *İlmiyye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 16.

⁵⁷ İM ŞSA, no: 520, 6.

⁵⁸ *Ceride-i İlmiyye*, 1335, III/33, 960.

⁵⁹ Kemal, Mehmet, *Neyzen Tevfik*, Milliyet Yay., 1983, s. 12; Gezgîn, Hakkı Süha, "Neyzen", *Aydabir*, Mart, 1953, sayı: 9, s. 40; Yaşar, Selman, "Neyzen Tevfik (yaşamı, kişiliği ve eserleri)", *Turkish Studies*, vol. 5/3, 2010, s. 1948, 1956.

⁶⁰ Özdemir, H. Hilmi, *Bolvadinli Yörükzâde Ahmed Fevzi Efendi*, Ankara, 2007, s. 123, 157-164; Görkaş, İrfan, "Bolvadinli Ahmed Fevzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi İcazetnâmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 26, 2009, s. 247-263.

⁶¹ Demir, Remzi; Atılın Doğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Tükriyede Beşeri İlimlerin Yeniden İnşası: Elli Portre*, Ankara, 2008, s. 17.

⁶² İM ŞSA, no: 520, 6; Meşihat Arşivi, 63/9/4; *Sâlnâme-i Devleti Âliyye-i Osmaniyye*, 1326, 254; *İlmiyye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

⁶³ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 627; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", 249; *İlmiyye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20-21.

Meclis-i Maârif-i İlmiyye Dairesi Reisliği'nde de bulunmuştur.⁶⁴ Bunların yanı sıra Mûsâ Kâzım, ilk şeyhülislâmlık dönemine rastlayan 1911 tarihinde, Şeyhülislâm Refik Efendi'nin⁶⁵ (ö. 1871) meşihatı döneminde 1866 yılında 'tekkeleri denetlemek ve idari işlerine bakmak için' kurulan Meclis-i Meşâyih'in⁶⁶ riyasetini üstlenmiştir.⁶⁷ Ayrıca Nisan 1911 yılından itibaren Cemiyet-i Sufiyye'nin başkanlığını yapmıştır.⁶⁸

Taşrada bir köyden çıkıp basamakları bir bir yükselen ve devletin ilmiye sınıfının en son geleceği noktaya (şeyhülislâmlık) ulaşan Mûsâ Kâzım'ın bu şekilde yükselmesi ve görevlere getirilmesi, sadece ilmi liyakatıyla açıklanabilir mi? Osmanlı bürokrasisinde olduğu gibi ilmiye teşkilatında da meslekte ilerleme ve başarı, şahısların kişisel yeteneklerinden ziyade intisab veya patronaj adı verilen yarı resmi bir himaye sistemine dayanmaktadır. Patronaj sisteminde, ilk planda kan bağı etkiliyken, kişisel dostluk, evlilik bağları, etnik ve coğrafi köken, maiyyet hizmeti, hoca-talebe bağları gibi ilişkiler önemli rol oynamaktadır.⁶⁹ Ulema kesimiyle herhangi bir kan bağı bulunmayan veya taşradan gelmiş bir âlimin mesleğe girme ve terfi etmesinin tek yolu, yüksek bürokrasi veya saray çevresiyle ilişki kurmasına bağlıydı.⁷⁰ Mûsâ Kâzım da II. Abdülhamit döneminde üst seviyedeki bir saray bürokratu olan; Abdülhamid'in Teşrif-i Hümayûn Müdürü ve nedimi olan Hacı Mahmud Efendi'nin oğluna din ve tasavvuf dersleri vermek suretiyle mesleğin ilk yıllarında sarayla ilişki kurmuştur.⁷¹ Mûsâ Kâzım'ın gerek ilmiye, gerekse Maarifteki öteki görevlerine getirilmesinde bu dostunun etkili olduğu söylenebilir.⁷²

⁶⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, 7 Teşrin-i Evvel, 1324, 1; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 21.

⁶⁵ Osmanlı'nın 109. Şeyhülislâmı olan *el-Hac Mehmed Refik Efendi* (ö. 1814-1871), Atufzâde Ömer Hüsameddin Efendi'den sonra 9.8.1866 ila 30.4.1868 tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 196-198; Aruçi, Muhammed, "Mehmed Refik Efendi", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/ 517-18.

⁶⁶ *Meclis-i meşâyih* hakkında bkz. Pakalın, II/429-30; Akman, Zekeriya, *Osmanlı'da Devlet-Tekke Münasebetleri: Meclis-i Meşâyih*, Elips Kitap, İstanbul, 2013; Kara, İsmail, "Meclis-i Meşâyih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali", *Kütadgubilik*, sayı: 1, İstanbul, 2002, s. 185-214; Varol, Muharrem, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnâmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 23, İstanbul, 2010, s. 39-68; Aydın, Bilgin, "Osmanlı Devletinde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşâyih'in Şeyhülislâmlığa Bağlı olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, sayı: 7, İstanbul, 1998, s. 93-109; Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/247-8.

⁶⁷ Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", XXVIII/247-8; Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, Dergah yay., ts, s. 304 vd.

⁶⁸ Bkz. Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul, 1977, I/295-300; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", *DİA*, XXXI/221.

⁶⁹ Bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984, 67 vd.; Zilfi, Madeline, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1989, 43 vd.; Unan, Fahri, *Kıruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, (D), Ankara, 1993, 185 vd.; Ocak, 112 vd.; Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. A. Ortaç, İstanbul, 1996, 18; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 21.

⁷⁰ Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 21.

⁷¹ Bkz. İbnülemin, M. Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, II/858 vd.; Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler I*, İstanbul, 1943, s. 224.

⁷² Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 22.

e. Fikir ve Edebiyat Çevreleriyle İlişkileri

Mûsâ Kâzım, hocalığı sırasında ünlü edebiyatçı Muallim Naci'ye usûl-i fıkıhtan Molla Hüsrev'in Mir'ât'ını, Şerh-i Mevâkıf'ı okuttu. Ahmet Mithat Efendi'ye de tefsir dersleri verdi.⁷³ Mûsâ Kâzım'ın Ahmet Mithat Efendi ve onun damadı Muallim Naci'yle tanışıklığı fikrî ve edebî çevrelere girişini sağlamıştır. Rivayete göre, Ahmet Mithat, Şeyhülislam'dan kendisine tefsir ve dinî konularda bilgi verecek bir hoca göndermesini ister. O da Mûsâ Kâzım Efendi'yi görevlendirir. İlk derste geniş bilgiye ve tartışmacı bir yapıya sahip olan Mithat Efendi, Kâzım Efendi'yi yetersiz kaldığını hissettirecek şekilde sorulara boğar. Kâzım Efendi, talebesinin mülhidvari sorularına muhatap olunca onun kızıl bir kâfir olduğuna hükmeder. Sonraki derslerde Mithat Efendi soruları azaltır. Hoca da sakinleşir ve zamanla onu sevmeye başlar. Hatta onun zekâsına, edebiyat, felsefe ve ictimaiyyat alanındaki bilgisine hayran kalır ve ciddi bir etkileşimle iki taraf da birbirlerine çok şey katarlar.⁷⁴ Bu tefsir dersi uzun bir süre devam eder, En'am suresine kadar tefsir yapılır.⁷⁵

Mûsâ Kâzım'ın Ahmet Mithat'la tanışması, hareket-i mahreç payeli bir müderris olduğu 1890'lı yıllara tekabül etmektedir. Daha işin başında söylemek gerekirse, Arap dili ve İslâmî ilimlerle ilgili bilgilere sahip müderris Mûsâ Kâzım'ın kalıplaşmış medrese zihniyetini aralayıp felsefe ve sosyal bilimler alanına dalmasında, Ahmet Mithat'la tanışmasının ve onun sayesinde girdiği çok hareketli fikir ve edebiyat dünyasının etkisi yadırganamaz.⁷⁶ Ahmet Mithat'la tanışmasının akabinde Mûsâ Kâzım Efendi, matbuat dünyasına girer. İlk olarak ünlü mütefekkir ve edebiyatçı Ahmet Mithat'ın *Tercümân-ı Hakikat*⁷⁷ gazetesinde yazı yazmaya başlar. 6 Aralık 1895 yılından itibaren "*Mevâdd-ı Hikemiyye*" başlıklı bölümde aralıklı yazılar yazar; üç yıl kadar devam eden bu süreçte modern felsefi akımların din karşıtı iddialarına cevaplar verir, din ve ahlâkın insanın ferdi ve toplumsal hayatındaki önemini ve medeniyetin oluşumundaki rolünü felsefi ve mantıkî metotlarla ortaya koymaya çalışır. 24 Ağustos 1898'de buradaki son makalesini yazar.⁷⁸ Toplam 18 makale kaleme almıştır. Bundan sonra Mûsâ Kâzım Efendi, *Resimli Gazete*⁷⁹ isimli haftalık bir gazetede "felsefe" başlıklı

⁷³ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamı", s. 626; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislam-ları*, s. 233.

⁷⁴ Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, I/118 vd. (tasarrufla).

⁷⁵ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 233.

⁷⁶ Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 24.

⁷⁷ *Tercümân-ı Hakikat*, 1878 yılından itibaren Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan bir gazetedir. Hakkında bkz. İnügür, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 279-81; Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara, 1976, s. 146; Tekin, Mehmet, "Halkımızı Okumaya Alıştıran İlk Gazete: Tercümân-ı Hakikat", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 12 (1982), s. 26-33; Çaycı, Ahmed Şerif, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesinde Batı Edebiyatı -1878-1896 yılları arası-*, İstanbul Üniv. SBE, İstanbul, 1993; Demirci, Neşe, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi (1-1500 sayılar) İnceleme ve Seçilmiş metinler*, (YL), Cumhuriyet Üniv. SBE, Sivas, 2012.

⁷⁸ Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s.25.

⁷⁹ *Resimli gazete* için bkz. "Resimli gazete", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, VII/312; Duman, Hasan, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*, Ankara, 2000, II/692.

yarım kalmış bir makale serisinin iki tefrikasını yayınlar ve zaten gazete hüsn-i ahlâkla bağdaşmadığı için 1899 yılında kapatılır. Bu gazeteden sonra yaklaşık 8 yıl ara verir. II. Meşrûtiyetin ilanı günlerinde tecdid, ihya ve dinî anlayışta reformu savunan *Sırât-ı Müstakim*'de⁸⁰ yazmaya başlar.⁸¹ 27 Ağustos 1908 yılında "Hürriyet ve Mûsâvât" başlıklı makalesi yayınlanır. 21 Ekim 1909'da buradaki en son makalesini neşreder. Toplam 29 makalesi yayınlanır. Daha sonra 1910 yılının Nisan ve Mayıs aylarında *Te'ârûf-i Müslimîn*⁸² mecmuasında üç makale yayınlar. 1914 yılına kadar herhangi bir yerde yazmayan Mûsâ Kâzım, Türk-İslâm Sentezi bir dergi olan *İslâm Mecmuası*'nda⁸³ birkaç makale kaleme alır. Bundan sonra Mûsâ Kâzım'ın başka makalesine rastlanmamaktadır.⁸⁴

f. İttihat-Terakkî İle İlişkileri: Siyaset Sahnesi

Müderreslik, muallimlik ve devlet görevleriyle 1908 yılı Meşrûtiyetin ilanına kadar gelen Mûsâ Kâzım Efendi, gerek ilmiyle, gerekse klasik medrese hocalığını aşan modern tavrıyla, Mithat Efendiyle başlayan fikri alandaki çabalarıyla yeni bir sürece girmiştir. II. Meşrûtiyetin biraz öncesinde İttihat ve Terakkî,⁸⁵ Mûsâ Kâzım ile ilişkilerini geliştirmeye başlar. Çünkü Mûsâ Kâzım, II. Abdülhamit'in istibdatı aleyhinde fikirlerini açıkça beyân etmiş, batıllaşma, hürriyet, meşveret, terakkî⁸⁶ gibi

⁸⁰ *Sırât-ı Müstakim mecmuası* hakkında bkz. Mertoğlu, Suat, *Sırât-ı Müstakim Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul, 2008; Somel, Sina Akşin, *Sırât-ı Müstakim: İslâmîc Thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*, Boğaziçi Üniv. SBE, İstanbul, 1987; Kumandaş, Niyazi, *Sırât-ı Müstakim*, (LT), Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1978; Okumuş, Ramazan, *Sırât-ı Müstakim Mecmuasının Sistematiği ve İndeksi*, (LT), İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1975; Ceylan, Abdullah, "Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri", *Türk Kültürü*, Ankara, 1991, sayı: 335, s. 33-37.

⁸¹ *Sırât-ı Müstakim*de şeyhülislâm'ın makaleleri ile ilgili olarak bkz. Balta, Müslim, *Sırât-ı Müstakim Mecmuasında Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (LT), İstanbul, 1976; Doğangün, İsmail, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Sırât-ı Müstakim dergisinde yayınlanan kelâm ve felsefeye dair makalelerin transkribe edilmesi ve değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi, (LT), İzmir, 1998.

⁸² *Te'ârûf-i Müslimîn* dergisi için bkz. Özbek, Nadir, "İkinci Meşrûtiyet İstanbul'unda Tatar İslâmcıları: Te'ârûf-i Müslimîn Dergisi", *Müteferrika*, 2002, sayı: 21, s. 45-67; Özbek, Nadir, "Abdürreşid İbrahim ve İkinci Meşrûtiyet Yılları: Te'ârûf-i Müslimîn ve İslâm Dünyası Dergisi", *Toplumsal Tarih* 4, 20, 1995, s. 18-23.

⁸³ *İslâm Mecmuası* hakkında bkz. Güler, Ruhi, *İslâm Mecmuası (1914-1918) ve İçeriği*, (YL), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995; Erdoğan, Adil, *İslâm Mecmuası'nın Sistematiği ve İndeksi*, İstanbul Üniversitesi, 1982; Çavdar, Tuba, *İslâm Mecmuası'nın Türk Dönemsel Yayını içindeki yeri ve önemi*, (YL), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1988; Çavdar, Tuba, "İslâm Mecmuası", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/53-54; Toprak, Zafer, "II. Meşrûtiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, II/126-7, Akpolat-Davud, Yıldız, "II. Meşrûtiyet dönemi Sosyoloji Kaynakları II: İslâm Mecmuası", *Türkiye Günlüğü*, 1997, sayı, 45, s. 204-218; Bakırcı, Mustafa, *II. Meşrûtiyet Dönemi İslâm Mecmuasında Din Sosyoloji Konularıyla İlgili Tartışmalar*, (YL), Marmara Üniv. SBE., İstanbul, 2001.

⁸⁴ Güler, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 26-30.

⁸⁵ *İttihat ve terakki cemiyeti* hakkında bkz. Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1986; Eyicil, A., "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 13, 2002; Kurt, Ökkeş, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ve II. Meşrûtiyet Dönemi(1908-1918)'nin düşünce yapısı*, (YL), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2003; Mehmetefendioğlu, Ahmed, *İkinci Meşrûtiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, (doktora), İzmir, 1996; Çavdar, Tefvik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991; Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/476-484; Aslan, Taner, "İttihat-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine", *Bilgi*, sayı: 47, 2008, 79-120.

⁸⁶ Dönemin hürriyet ve mûsâvât tartışmaları için bkz. Bay, Abdullah, *II. Meşrûtiyet Döneminde Meşrûtiyet, Hürriyet ve mûsâvât tartışmaları (1908-1911)*, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum, 1999; Tansuğ, Feryal, *Mûsâ Kâzım's Approach to*

konularda fikirlerini dergi ve gazetelerde açıklamıştır. Meşrûtiyetin ilanından sonra Mûsâ Kâzım, İttihat ve Terakkî cemiyetine girmiştir.⁸⁷ 1908 tarihinde ilk olarak İttihat ve Terakkî'nin merkezi umum-i azalığına seçilmiştir. Daha sonra 1913 kongresinde ikinci kez, şeyhülislâm olduğu sıralarda 1917'de de üçüncü kez bu görevi üstlenmiştir ki merkez-i umumi, İttihat ve Terakkî'nin üst düzey kadrosunu ifade etmektedir. Bu kurul, önceleri fırkanın, cemiyet, parlamento ve kabine arasındaki koordinasyonunu sağlarken, zamanla gayr-i kanuni olarak fiili bir anayasa organı niteliği kazanmış, 1913-18 yılları arası İttihat ve Terakkî'nin tam iktidarı döneminde de muazzam bir güç haline gelmiştir. İşte Mûsâ Kâzım Efendi, bu merkez-i umumi'nin azalığını üç defa üstlenmiştir.⁸⁸

Mûsâ Kâzım, Meclis-i Maarif-i İlmiyye Dairesi Reisliği görevinde iken 1908 seçimlerinde⁸⁹ mebûs adaylığı için başvurmuş, değişik sebeplerden dolayı⁹⁰ Meclis-i Mebûsân'a girememiştir. Ancak İttihatçılar, onu 15 Aralık 1908 tarihinde Osmanlı parlamentosunun diğer kanadı olan Meclis-i Ayân'a sokmayı başarmışlardır.⁹¹ Kanuni Esâsî'nin 64. maddesine göre, heyet-i Ayân'ın (Meclis-i Ayân Üyeleri), Meclis-i Mebûsân'dan geçen kanun layihalarını, din, padişah hukuku, özgürlükler, Kanuni Esâsiye uygunluk, ülke bütünlüğü, iç güvenlik, genel ahlâka uygunluk ve ülke savunması açısından denetleme ve icabında reddetme gibi geniş yasama yetkileri mevcuttur.⁹² Meclis-i Mebûsân'ın üyeleri seçimle seçilirken, Meclis-i Ayân üyeleri,

attempts at the westernization of the Ottoman Empire before and during the second constitutional period of master, (YL), İhsan Doğramacı Bilkent Üniv. SBE, 1997; Değeralp, Ali, *Meşrûtiyet Dönemi Aydınlarında Batılılaşma Tartışmaları*, (YL), Cumhuriyet Üniv. SBE, Sivas, 2012; Koçak, Birgül, II. Meşrûtiyet dönemi Osmanlı-Türk Aydınlarında Batı Eleştirisi: *Sırat-ı Müstakim Örneği*, (doktora), Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas, 2010; Ergül, Nihal, *Osmanlı Modernleşmesi ve II. Meşrûtiyette Batılılaşma Tartışmaları*, (YL), Gebze İleri teknoloji Enstitüsü SBE, Gebze, 2009; Küçük, Yusuf, II. Meşrûtiyet Dönemi İslâmcılarda Terakkî Fikri: *Sırat-ı Müstakim Örneği*, (YL), İstanbul Üniv. SBE, İstanbul, 2002.

⁸⁷ DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 133; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 82.

⁸⁸ M. Kâzım'ın üç kez merkez-i umum azalığına getirilişi için bkz. Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (Haz. İsmail Kara), İstanbul, 1991, s. 133.

⁸⁹ 1908 meclis-i mebûsân seçimleri için bkz. Kansu, Aykut, 1908 Devrimi, İstanbul, 1995; Karacakaya, Recep, "Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *Yakın dönem Türkiye Araştırmaları*, yıl: 2003, sayı: 3, s. 128 vd.; Olgun, Kenan, 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri, Ankara, 2008; Olgun, Kenan, "Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ında Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: XXVIII, 2012, sayı: 82, s. 1-23; Çalen, Mehmet Kaan, II. Meşrûtiyet Döneminde Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının Çalışmaları (1908-1912), (YL), Trakya Üniv. SBE, Edirne, 2008; Alkan, Gamze, II. Meşrûtiyet dönemi parlamento seçimleri (1908-1918), (YL), Eskişehir Osmangazi Üniv. SBE, Eskişehir, 2002; Demir, Fevzi, *İkinci Meşrûtiyet Dönemi Meclis-i Mebûsân Seçimleri (1908-1914)*, (doktora), Dokuz Eylül Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994; Savaşkan, Ömer, 1908 Seçimleri, (YL), Ankara Üniv. SBE, Ankara, 1993.

⁹⁰ Adaylığını koyan Mûsâ Kâzım Efendi, İttihat ve Terakkî'nin genel merkezinin isteği doğrultusunda Mustafa Asum Efendi'nin seçilmesini sağlamak için adaylıktan çekilmeye mecbur kalmıştır. Bkz. "Hamîyetli Bir Namzed", *Tanin*, 9 Kanun-ı Evvel, 1908.

⁹¹ *Osmanlı Arşivi*, İDUİT, 11/2; BEO 3455/259054; Takvîm-i Vekâyi, 7 Teşrin-i Evvel 1324, 1; *İlmiye Sâhnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrûtiyet*, Ankara, 1997, 1/250; Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar* (Yay. Haz. R. Mutluay), İstanbul, 2000, 89; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, 84.

⁹² Kılı, Suna; Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1985, 37 vd.; Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996, s. 106. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 84-5.

seçimle değil doğrudan padişah tarafından atandıkları için⁹³ İttihatçılar, Mûsâ Kâzım'ı tayin ettirmede zorlanmışlardır. Cemiyet, dönemin sadrazamı Kâmil Paşayı⁹⁴, âdet olmamasına rağmen 14 Aralık 1908 tarihinde II. Abdülhamid'e sunduğu bir arz tezkeresinde Said Halim Paşa ile Mûsâ Kâzım Efendi'nin Heyet-i Ayâna tayin edilmesini istemeye zorlamışlar, iki gün sonra da Mûsâ Kâzım Efendi, 16 Aralık 1908'de bu göreve tayin edilmiştir.⁹⁵ Ayân meclisinde yaptığı konuşmalarda parlamento usûllerine, hukuki ve idari meselelere vakıf olmasından dolayı Kanun-i Esâsî, Mülkiye veya Adliye encümenlerinden birine reis olarak seçilmiştir. İlaveten istida encümenliği azalığına tayin edilmiştir.⁹⁶ Hatta 1909-1912 yılları arasında muhalefette bulunan İttihat ve Terakkî'nin baş sözcüsü haline gelmiştir.

Meşrûtiyetin ilanını hemen her kesim alkışlamış, desteklemiş, İttihat ve Terakkî'ye destek vermiştir. 31 Mart (1909) olayı,⁹⁷ İttihat ve terakkî için dönüm noktası olmuştur. Ulemanın ve talebelerin bu olayda etkin olması, İttihat ve terakkînin ulemaya bakışını değiştirmiş, ulemaya murtecilik ve istibdat taraftarlığı suçlaması yapmıştır.⁹⁸ İlmi veya siyasi cemiyetlerin İttihatçılarla muhalefete geçmesi, İttihat-Terakkî'nin dinsel açıdan meşruiyetini kaybetmesi anlamına geliyordu. Bunun için ittihat ve terakkî, ulema nazarında kaybettikleri itibarı kazanmak ve fırka içindeki muhafazakârları tatmin etmek için kendi bünyesinde Şehzâdebaşı kulübünde bir heyet-i ilmiyye teşkil etmek zorunda kalmış, başına da Mûsâ Kâzım Efendi'yi getirmiştir.⁹⁹ Bu teşkilatın gayesi, meşrûtiyetin meşruluğunu ders, konferans ve matbuatla halka anlatmaktır. Hatta bu heyet, dinî ve pozitif ilimlerle ilgili dersler verileceğini ilan etmiş, bu dersleri meşrûtiyetin gerektirdiği siyasi ve fikrî toplantılara

⁹³ *Meclis-i mebûsân ve meclis-i ayân için bkz. Ahmad, F., Dankwart, A. R., II. Meşrûtiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)*, İstanbul, 1976; Arsel, İlhan, "Birinci ve İkinci Meşrûtiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. X sayı: 1-4, s. 194-211; Koçak, Cemil, "Meşrûtiyette Heyet-i Ayân ve Heyet-i Mebûsân," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1985, s. 961-73; Demirci, H. Aliyar, *İkinci Meşrûtiyet birinci ve ikinci yasama döneminde Osmanlı Ayân Meclisi (1908-1912)*, Ankara Üniv. SBE, Ankara, 2002; Akıldız, Ali, "Meclis-i Ayân," *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/243-4; Akıldız, Ali, "Meclis-i Mebûsân," *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/245-247.

⁹⁴ *Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa için bkz. Şen, İsmail, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniv. SBE., (doktora), Ankara, 1995; Kutlay, Nurbanu, *Makedonya Meselesi ve Kıbrıslı Kâmil Paşa*, Afyon Kocatepe Üniv. SBE, (YL), Afyon, 1988; Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa ve Siyasi Hayatı*, Ankara, 1954; Uzunçarşılı, İ. H., "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa," *Belleten* (TTK), XIX/74, 1955, s. 203-245; Gül, Çağrı-Güven, *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, İstanbul, 1991; Çetin, Atilla, "Kıbrıslı Kâmil Paşa," *DİA*, Ankara, 2002, XXV/39-4.

⁹⁵ Bkz. Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, İstanbul, 1997, I/107; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller)*, Dosya no: 54/54 (14 Aralık 1908); *TBMM Arşivi* (Eski Osmanlı Ayân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları, Mûsâ Kâzım Efendi), 44/2; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Güreş, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 85.

⁹⁶ Güreş, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 86.

⁹⁷ 31 Mart olayı için bkz. Avcıoğlu, Doğan, *31 Mart Olayı*, İstanbul, 1963; Cevat, Ali, *İkinci Meşrûtiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, (haz. Faik Reşit Unat, Ankara, 1991; Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İstanbul, 1994.

⁹⁸ Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri: Hilâfet Meşrûtiyet*, İstanbul, 2001, I/52 vd.

⁹⁹ DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 147; Tahir el-Mevlevi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, (haz. Sadık Albayrak), İstanbul, 1990, s. 47 vd.; Güreş, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 95-6.

dönüştürmüştür.¹⁰⁰ Mûsâ Kâzım da burada gece dersleri veriyor, çoğunluğu medrese talebeleri olan büyük bir dinleyici kitlesine gündemdeki sosyal, siyasî ve ilmî konuları anlatıyor, soruları cevaplıyordu. Bu bağlamda kelâm kitaplarının asrın ihtiyaçlarına göre yazılması, mezheplerin birleştirilmesi, medreselerin ıslahı, mûsâvât, hürriyet, terakkî gibi konularda çok radikal fikirler serdettiği konferanslar verdi.¹⁰¹ Heyet-i İlmiyye'nin, *Mevâiz-i Diniyye* ismiyle iki ayrı cilt olarak Ramazana özel mevize görüntüsüyle birçok ulemaya¹⁰² yazdırdığı kitabın tamamı, meşrûtiyet ve ittihat-terakkî ideolojisini şeri açıdan meşrulaştırmaya yönelik siyasî içerikli yazılardan oluşmaktadır.¹⁰³ Mûsâ Kâzım Efendi de birinci ciltde "istibdad, hürriyet, hâkimiyet-i milliye"; ikincisinde de "meşrûtiyet" başlıklı iki yazı kaleme almış, mutlak monarşiyi şiddetle eleştirmiş, meşrûtiyeti, dolayısıyla da İttihat ve terakkîyi de yüceltmıştır.¹⁰⁴ Heyet-i ilmiyenin diğer faaliyeti de seçim dönemlerinde ittihat ve terakkînin propagandasını yapmaktır.¹⁰⁵ Cami kürsülerinde, konferans salonlarında ve meydanlarda bu işi yapanlardan biri de Mûsâ Kâzım'dı. Şeyhülislâmlıktan farmasonluk iddiaları yüzünden istifa etmiş olan Mûsâ Kâzım, 1912 yılında Balıkesir'de "Kuvvetin esası ittihat ve ittifaktır"¹⁰⁶ başlıklı bir konferans vermiş, müslümanların birleşmesi fikrini ittihat ve terakkî fırkası çevresinde toplanmayla aynı anlama getirmiştir. 1913 Şubatında İttihatçıların Bab-i Ali baskını¹⁰⁷ gerçekleştirip iktidarı ele geçirdiklerinde Mûsâ Kâzım'la yapılan bir mülakatta Balkan Savaşı yenilgisinin Kâmil Paşa hükümetinin suçu olduğunu; memlekete faydanın ancak İttihat ve terakkîden beklenmesi gerektiğini, İttihat ve terakkî muhalifliğinin vatan hainliği ile eşdeğer olduğunu vurgulamıştır ki bu açıklamalar, bundan sonra İttihat ve Terakkî cemiyetinin sıkı takibata girişmelerine meşruiyet kazanmasına katkı yapmıştır.¹⁰⁸ Bu dönemde muhalifleri "vatan hainliği" ile suçlayacak derecede Mûsâ Kâzım'ın siyasete kendisini kaptırmış olduğu görülmektedir.

¹⁰⁰ Tanin, 12 Kanun-i Sâni, 1326; *Sırât-ı Müstakim*, 8 Teşrin-i Evvel, 1325, III/59, s. 100-101.

¹⁰¹ *Sırât-ı Müstakim*, 8 Teşrin-i Evvel, 1325, III/59, s. 100-101; "Kütüb-i Kelâmiyye'nin İhtiyacat-ı Asra Göre Islah ve Te'lif, Beyne'l-Müslimin Mezahib-i Muhtelifinin Tevhidi; Medreselerde Tedrisatın Islahı", *Sırât-ı Müstakim*, 1325, II/52, s. 403-406; III/53, 5-6; III/54, 22-23; "Kuvvet Hazırlamak", 1325, III/56, 52-53; III/59, 99-102.

¹⁰² Bu âlimler arasında Mehmet Akif, Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Abdürreşid İbrahim, Aksekili Ahmed Hamdi gibi şahıslar mevcuttur. Örneğin İzmirli'nin "*Uhuvvet, Mûsâvât, Adalet, Hürriyet*"; Akif'in "*İttihad Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yakar Öldürür*" yazıları buna örnek verilebilir.

¹⁰³ *Mevâiz-i Diniyye*, (Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Şehzâdebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi), I. Kısım, İstanbul, 1328; II. Kısım, İstanbul, 1329.

¹⁰⁴ "İstibdad, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliye", *Mevâiz-i Diniyye*, I. Kısım, 25-30; "Meşrûtiyet", *Mevâiz-i Diniyye*, II. Kısım, s. 3-7.

¹⁰⁵ Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, 1990, 124 vd.; Güreş, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 101.

¹⁰⁶ Mûsâ Kâzım Efendi, "Kuvvetin Esası İttihad ve İttifaktır", *Külliyyât-ı Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım: Dini, İctimâî Makaleler*, İstanbul, 1336, s. 301-306.

¹⁰⁷ *Bab-ı Ali baskını* ilgili olarak bkz. Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul, 2003; Artuç, Nevzat, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bab-ı Ali Baskını", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 10, Isparta, 2004, s. 61-78.

¹⁰⁸ Kerimof, Fatih, *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913, 363 vd.; Tunaya, Tarkan Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 2000, III/77.

g. Şeyhülislâmlık Makamı

İttihat ve terakkî ile ilişkileri, Mûsâ Kâzım'ın önce İttihat-Terakkî'nin *merkez-i umumi*'sinde üst düzey yetkili, sonra *heyet-i ilmiyyenin* başkanı, peşisıra meclis-i ayânın bir üyesi olma gibi görevleri deruhte etmesini sağlarken, esas olarak Şeyhülislâmlıkla zirveye çıkmasına vesile olmuştur.

1908 yılında II. Abdülhamit tarafından meşrûtiyet ilan edilmiş olmakla birlikte, İttihatçıların Abdülhamid'in istibdadını ortadan kaldırmaya yönelik mücadeleleri devam etmektedir. II. Abdülhamid'in hükümeti kurmakla görevlendirdiği Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın¹⁰⁹ hükümetini denetlemeyle işe başlamışlardır. Dönemin şeyhülislâmı Cemalettin Efendi'dir.¹¹⁰ Mehmed Said Paşa, 1908 tarihli Hatt-ı Hümayûnun 10. maddesine Harbiye ve Bahriye Nazırlarının padişah tarafından atanacağına dair bir hüküm koyması, cemiyeti bab-ı ali ve padişahla karşı karşıya getirmiştir. Cemiyet, padişahın orduyu denetimi altına alacağı endişesiyle şiddetle karşı çıktığı bu madde konusunda en büyük desteği Cemalettin Efendi'den almıştır. Said Paşa'yı ikna edemeyen şeyhülislâm istifa eder; ama kabul görmez. Cemiyetin baskılarıyla Said Paşa istifa etmek mecburiyetinde kalır. Kabinayı kurma görevi Kâmil Paşa'ya verilir. Cemalettin Efendi, harbiye nazırlığına cemiyetin istediği Recep Paşa'nın gelmesine yardımcı olur. Bu olaylar neticesinde İttihat ve Terakkîciler meşihat makamının önemini kavramışlar, önce Cemalettin Efendi'yi kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. Meşihattan azli için bir kısım ulema tarafından başlatılan kampanya sırasında meşihatta kalması için cemiyet tarafından çaba gösterilmiş, hatta o dönem Meclis-i Ayân azalığında bulunan Mûsâ Kâzım vasıtasıyla ulema nezdinde destek sağlamaya çalışılmıştır.¹¹¹

Cemiyetin Cemalettin Efendi'yi meşihat makamında tutma çabası başarısız kalmış, söz geçiremediği Sadrazam Kâmil Paşa'yı iktidardan düşürebilmek için Meclis-i

¹⁰⁹ Erzurumlu Mehmet Said Paşa (1838-1914), ilki II. Abdülhamid döneminde olmak üzere 9 dönemde 9 yıla yakın sadrazamlık görevinde bulunmuştur. Bkz. İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II/989; III/1263; Buz, Ayhan, *Osmanlı Sadrazamları*, İstanbul, 2009; Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, icratı ve fikirleri (1838-1914))*, (doktora), Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 1991; Çevik, Zeki, *Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı)*, (YL), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988; Özcan, Ami, "Said Paşa (Küçük)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, II/491-2; Kurşun, Zekeriya, "Said Paşa, Küçük", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/576-8.

¹¹⁰ Osmanlı Devletinin 107. Şeyhülislâmı olan Halid Efendizâde Mehmed Cemalüddin Efendi (1848-1917), II. Abdülhamid'in değer verdiği bir zatıdır. 4.9.1891 yılında şeyhülislâm oldu; 4.8.1908 yılında ayrılmıştır. Bundan sonra kısa süreli 4 kez meşihat makamına gelmiştir. Şeyhülislâmlığı 18 yıla yakın sürmüştür. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 218-221; İlmiye Sâlnâmesi, (çev.), s. 495-497; Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1978; Danişmend, İsmail Hami, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul, 1971, s. 158; İpşirli, Mehmet, "Cemalettin Efendi, Halilefendizâde", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/309-10.

¹¹¹ Bkz. Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakkî*, (çev. N. Yavuz), İstanbul, 1995, s. 36; Ali Cevat, *İkinci Meşrûtiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, 1991, s. 112; Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1999, IX/40; Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, İstanbul, 1997, I/106 vd.; Cemalettin Efendi, *Şeyhülislâm-ı Esbak Cemalettin Efendi Merhumun Hatırat-ı Siyasiyesi*, Dersaadet, 1336, 9 vd.; Yakut, Esra, *Osmanlı Devletinde Tanzimat Sonrası Şeyhülislâmlık Kurumu*, (doktora), Ankara, 2000, 296 vd.; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 31 vd.

Mebûsândaki sarıklı mebûsaların Cemalettin Efendi'nin de düşürülmesi şartına binaen Cemalettin Efendi'yi harcamak durumunda kalmışlardır.¹¹² Ardı sıra II. Abdülhamid, Ziyaeddin Efendi'yi¹¹³ şeyhülislâm olarak atamıştır. Ziyaeddin Efendi'nin 31 Mart olayında isyancıları kontrolde yetersiz kalması ve isyan sonrası II. Abdülhamid'in hal fetvâsını verme konusunda zorluk çıkarması, ittihatçıların zihnine bu önemli makamın kontrol altında alınması fikrini iyice yerleştirmiştir. Meşihat makamı için hem meşrûtiyet taraftarı, hem açık fikirli hem de ulemanın itiraz edemeyeceği derece ilim sahibi bir isim gerekiyordu ki bu niteliklere sahip tek kişi de Mûsâ Kâzım Efendi'ydî.¹¹⁴ Meclis-i Ayândaki performansı, çeşitli dergilerde yayınladığı yazılarıyla Mûsâ Kâzım kendisini ispat etmişti. Tek sorun, muhafazakâr ulema arasında Mûsâ Kâzım'ın pek sevilmemesiydi. Bu sebepten dolayı ittihatçılar, başka isimleri denemek zorunda kalmışlardır.¹¹⁵ Öncelikle İttihat ve Terakkî yanlısı Pirizîde Mehmet Sahip Molla¹¹⁶ meşihat makamına getirilmiş; ama çetin ceviz çıkması üzerine yerine Erzurumlu Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi¹¹⁷ şeyhülislâm yapılmıştır. Bu da istenildiği gibi çıkmadığı için istifa ettirilmiştir.¹¹⁸

Bundan sonra-muhafazakâr ulemayı kızdırma riskine rağmen- cemiyetin üyesi olan Mûsâ Kâzım Efendi'yi meşihata getirmeyi göze almışlardır.¹¹⁹ İbrahim Hakkı Paşa¹²⁰ kabinesinde Çelebizâde'nin istifasının ertesi günü 12 Temmuz 1910

¹¹² Türk geldi, *Görüp İttiklerim*, s. 21; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 33.

¹¹³ Osmanlı Devletinin 108. Şeyhülislâmı olan Mehmed Ziyaüddin Efendi (1848-1917), 14.2.1909 tarihinde ilk şeyhülislâmlığa getirildi. 13.4.1909 yılında ayrıldı. İkinci meşihatu, 14.4.1909'da başlamış, 5 Mayıs 1909 tarihinde istifa etmiştir. 2. Ay 18 gün sürmüştür. Ziyaüddin Efendi, Abdülhamid'in hal'ine fetva veren şahıstır. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 223-225; İlmiye Sâlnâmesi, (çev.), s. 497-499.

¹¹⁴ Türk geldi, *Görüp İttiklerim*, s. 36-7; Yalçın, H. Cahit, "Tanıdıklarım: Mûsâ Kâzım Efendi", *Yedigün*, VII/165, 1936, s. 10; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 33.

¹¹⁵ Yalçın, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 10; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 34.

¹¹⁶ Osmanlı devletinin 109. Şeyhülislâmı olan Pirizâde Mehmed Sahib Molla Efendi (1838-1910), 5.5.1909-12.1.1910 tarihleri arasında şeyhülislâmlık yaptı. Bkz. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 619 vd.; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 226-229; İlmiye Sâlnâmesi, (çev.), s. 500-02; Özcan, Tahsin, "Pirizâde Mehmed Sahib Efendi", *DİA*, İstanbul, 2007, XXIV/288-90. İttihat-terakkî cemiyeti yanlısı olmakla beraber (Mehmed Sahib, "Makam-ı Celal-i Meşihat-ı İslâmiye'den Bilumum Naib ve Müftülere Kaff-i Bilad-ı İslâmiye Ulema ve Meşâyih-i Kiramına Hitaben Tastir ve İrsal Kılınan Beyânnâme", *Sirât-ı Müstakim*, II/51, 1325, 385-7; Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri: Hilâfet ve Meşrûtiyet*, İstanbul, 2001, s. 40 vd.) şeyhülislâm olduğunda "Abdülhamidin divân-ı harpte yargılanması" gibi bir kısım isteklere şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz. Türk geldi, *Görüp İttiklerim*, s. 623 vd.; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, II/582; III/1302 vd.; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 34, dipnot 4.

¹¹⁷ Osmanlı Devrinin 120. Şeyhülislâmı olan Erzurumlu Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1849-1911), 12.1.1910-12.7.1910 tarihleri arasında 6 ay şeyhülislâm olmuştur. Bkz. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 623-625; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 230-232; İlmiye Sâlnâmesi, (çev.), s. 503-05; Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislâm Erzurumi Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Hal Tercümesi*, 1958; İpşirli, Mehmet, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII/552-3.

¹¹⁸ Lütü Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, ys., s. 150; Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1961, IV/557-8; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 34.

¹¹⁹ Yalçın, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 10.

¹²⁰ *Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa* (1863-1918), 12 Ocak 1910-29 Eylül 1911 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır. Altunsu, burada sadrazamı İsmail Hakkı Paşa olarak vermiştir. Doğrusu, İbrahim Hakkı Paşa'dır. Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234. Geniş bilgi için bkz. Clarke, H., "Remarks on İbrahim Hakkı Bey's article: Is Turkey progressing?", *Asiatic Quarterly Review*, new series, 4 (1892), s. 129-140; Kurşun, Zekeriya, "İbrahim Hakkı Paşa", *DİA*, İstanbul, 2001, XXI/311-314.

tarihinde meşihat makamına Mûsâ Kâzım'ın tayin edildiğine dair Sultan Mehmed Reşad'ın hatt-ı hümayünü yayınlanmış, böylece o, devletin 121. şeyhülislâmı olarak göreve başlamıştır.¹²¹

Genel basın bu olayı kısa bir haber olarak geçmesine rağmen İttihat ve Terakkî'ye yakınlığıyla bilinen Hikmet gazetesi ile Tasavvuf mecmuası atamayı memnuniyetle karşılamışlardır. Hatta Hikmet gazetesi, belli bir süre onu desteklemiştir.¹²² Ancak cemiyetin Mûsâ Kâzım'ı meşihata getirme konusundaki çekincesinin yersiz olmadığı kısa bir süre anlaşılmıştır. Hikmet dergisi belli bir müddet desteklediği yeni şeyhülislâmdan bazı çevrelerin hoşnut olmadıklarını yazacaktır. Bu bazı çevreler, ulema-zümresinden olup başını da İttihat-Terakkînin Tokat mebûsu Mustafa Sabri Efendi¹²³ ve Konya mebûsu Zeynelabidin Efendi çekmektedir. Adı geçen bu ulema, padişaha kendi içlerinden meşihat için üç isim önermiş olmalarına rağmen bunların dışında biri getirilince, bu şahıslar cemiyetten ayrılmışlardır. Cemiyetin bu tercihi, pahalıya patlamış, bu ayrılmaların sayısını artırmıştır. Kopmalar, cemiyet için büyük bir tehlike arz ettiği gibi özellikle güçlü hitabet ve kitabetiyle Mustafa Sabri, cemiyetin en çok çekindiği bir muhalif haline gelmiştir.¹²⁴

Ulema kesiminin bu tepkisine rağmen İttihat ve Terakkî, Mûsâ Kâzım Efendi'yi meşihatta tutmaya kararlıdır. Mûsâ Kâzım, 29 Eylül 1911 tarihinde Sadrazam İbrahim Hakki'yla birlikte istifa eder. Böylece Mûsâ Kâzım'ın birinci şeyhülislâmlık dönemi biter. Bu birinci meşihat dönemi (12 Temmuz 1910-29 Eylül 1911), toplam 1 yıl, 2 ay, 18 gün sürmüştür.¹²⁵

Bir iki gün sonra 1 Ekim 1911 tarihinde kurulan Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın kabinesinde tekrar şeyhülislâmlığa getirilir. 30 Aralık 1911'de Said P başını

¹²¹ Bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, 580, 29 Haziran, 1326; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234.

¹²² *Sabah*, 30 Haziran 1326; *Tanin*, 30 Haziran 1326, *İkdâm*, 30 Haziran 1326; *Hikmet* 8 Temmuz, 1326, I/14, 2; *Tasavvuf*, 23 Mart 1911, I, 7; *Hikmet*, 12 Ağustos 1326, I/19, 8; *Hikmet*, 27 Teşrin-i Evvel, 1326, 2.

¹²³ Osmanlı Devletinin 127. Şeyhülislâmı olan *Mustafa Sabri Efendi* (1869-1954), 4.3.1919 ila 15-6.5.1919 arasında ilk şeyhülislâmlığını; 19.5.1919 ila 20.7.1919 yılları arasında ikinci şeyhülislâmlığını; 21.7.1919 ila 30.9.1919'da üçüncü şeyhülislâmlığını; 31.7.1920-25.9.1920'de dördüncü şeyhülislâmlığını yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 254-259; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 526-28; Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III/350-2; Kavsi, *Müferrih b. Süleyman, eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkifuha mine'l-Fikri'l-Vafid*, Riyad, 1997; Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi ve Siyasî Görüşleri*, (YL), Yüzüncü Yıl Üniv. SBE., Van, 1996; Yahya, Tevfik İslâm, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri*, Kahire, 1996; Akbulut, Ahmed, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 6, sayı: 1, 1992, s. 32-43; Karabela, Mehmed Kadri, *One of the Last Ottoman Şeyhülislâms: Mustafa Sabri Efendi (1869-1954): His Life, Works and Intellectual Contributions*, (YL), McGill University, Montreal, 2003; Nam, Mehmet, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: XV, sayı: 23, s. 95-118; Kılıç, Yusuf, "Şeyhülislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Eserlerinin Tahlili, Tenkidi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat, 1987; Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/350-3.

¹²⁴ Şeyh Mühridin Arusi, (Filibeli Ahmed Hilmi), "Şeyhülislâm Hazretlerine", *Hikmet*, I/37, 1326, s. 2/3; Yalçın, H. Cahit, "Meşrûtiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 1935-38, VI/138, 117-118; Tunaya, 1998, 266 vd.; Birinci, 1990, 238, Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 35 vd.

¹²⁵ Bkz. *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 234; Gürer, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 37.

da İttihat-Terakkinin tın nularıyla ilgili Tartışmalar, (YL), M. stanbul, 1988; I, 1995; si ve değerlendirilmesi, Dokuzaşa kabinesiyle birlikte istifa eder. Mûsâ Kâzım'ın ikinci meşihat dönemi (1 Ekim 1911-30 Aralık 1911), üç ay sürmüştür.¹²⁶

Masonluk iddiaları ayyuka çıktığı için¹²⁷ 31 Aralık 1911'deki Said Paşanın kabinesinde yer verilmemiş, Meclis-i Ayândaki görevine geri dönmüştür.¹²⁸ Said Paşa ile İttihatçıların arasının açılması sebebiyle hükümet, 6 ay devam edebilmiş, 16 Temmuz 1912 yılında Said Paşa istifa etmiştir.¹²⁹ Yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa¹³⁰ hükümeti gelmiş, askeri bir darbe ile itihatçıları yönetimden uzaklaştırmıştır.¹³¹ Ancak 23 Ocak 1913 tarihinde İttihatçılar, karşı bir darbeye, Bab-ı Âli baskınıyla tekrar yönetimi ele geçirmişlerdir. Darbenin peşine sadarete getirilen Mahmud Şevket Paşa'nın¹³² 11 Haziran 1913 yılında bir suikastla öldürülmesi, itihatçılara muhalifleri tasfiye etme imkânı sağlamış, böylece İttihat ve Terakkî'nin tam iktidar dönemi başlamıştır.¹³³

İttihat ve Terakkî bundan sonra bir kısım reformlar için düğmeye basar. Konuların yelpazesi genişler; fıkıh, diyânet, kaza vb. konular basında tartışılmaya başlar.¹³⁴ Tartışmalar diyânet ve kaza görevlerinin aynı şahısta (şeyhülislâmda)

¹²⁶ Bkz. İM ŞSA, no: 520/6; TBMM Arşivi, no: 44/2, *Takvîm-i Vekâyi*, 18 Eylül 1327, 937; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 234; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 37.

¹²⁷ Masonluk iddiaları için bkz. Kushner, David, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi's Ideas on State and Society", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: tebliğler*, Ankara, 1990, s. 604; Reinhart, Kevin, "Mûsâ Kâzım Efendi: From Ilm to Polemics", *Archivum Ottomanicum*, 19, 2001, 284; İsmail, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, s. 260-1; Zarcane, Thierry, "Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L'Empire Ottoman: L'Exemple Du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Anatolia Moderna Yeni Anadolu*, Paris-İstanbul, 1991, s. 207-208; Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991, s. 313-322; Koca, Külliyyât, s. 24-25; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 103 vd.; Apak, Kemalettin, *Ana Çizgileri ile Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, 1958, s.88; Ergin, Cafer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, IX, 35, 1959, 1906-8.

¹²⁸ İMŞSA, no: 520/6; TBMM Arşivi, no: 44/2.

¹²⁹ Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 37.

¹³⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919), 22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912 tarihleri arasında sadrazamlık yapmıştır. Bkz. Uçarol, Rıfat, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919): Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul, 1989; Deringil, Selim, "Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and The British Occupation of Egypt", *Ebhas*, XXXIV, Beyrut, 1986, s. 13-19; Uçarol, Rıfat, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII/445-48.

¹³¹ Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIV, İstanbul, 1966, s. 34.

¹³² Mahmud Şevket Paşa (1856-1913), 23 Ocak 1913 yılında Sadarat görevini üstlenmiş, 11 Haziran 1913 yılında ise suikastla öldürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Soku, Ziya Şâkir, *Mahmud Şevket Paşa*, İstanbul, 1944; Swanson, W. Glen, *Mahmud Şevket Pasha and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution during the Young Turk Period*, (doktora), Indiana University, 1970; Parmaksızoğlu, İsmet, "Mahmud Şevket Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, sayı: 23, Ankara, 1976, s. 185-186; Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVII/384-86; Umar, Ömer Osman, "Mehmet Şevket Paşa Suikastı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (153): 11-42; İbnülemin, *Son Sadrazamlar IV*, İstanbul, 1982; Kabacalı, Alpay, "Mahmud Şevket Paşa'ya Beş Kurşun", *Popüler Tarih*, 4, 34-37; Gündoğdu, Cihangir, "Mahmud Şevket Paşa", *Toplumsal Tarih*, sayı: 130, 2004, 54-63; Artuç, Nevzat, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmud Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 12, 2005, 73-102; Birbudak, Togay Seçkin, "Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı", *Bilgi*, sayı: 65, 2012, s. 69-94; Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 385-6.

¹³³ Kocabaş, Süleyman, *Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmak*, İstanbul, 1993, s. 240 vd., Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1991, s. 33 vd.

¹³⁴ Dergilerdeki örnek yazılar için bkz. Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyyat", *İslâm Mecmuası*, 2, 1329, s. 40-44;

toplanmasının sakıncalarına, oradan da bu iki kurumun birbirinden ayrılmasına kadar gelir. İttihatçılar da bu fikri benimsemiş ve hayata geçirilmesini istemişlerdir. Bu yüzden meşihat makamına İttihat ve Terakkîci Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'yi¹³⁵ tayin ettirmişlerdir.¹³⁶ Hayri Efendi, medreseli olmakla birlikte meşrutî yönetime adapte olmuş bir savcı ve hâkim olarak İttihat ve Terakkînin batıcı kesimini ümitlendirmiştir. Ancak şeyhülislâm olan Hayri Efendi'nin, sarığı ve cübbesiyle şeyhülislâmlık geleneğini muhafaza ettiğini görünce ümitleri suya düşmüştür. Çeşitli icraatları yanında, özellikle şeriye mahkemelerinin Adliye nezaretine devredilmesinin istenmesi üzerine Enver paşa ile tartışmış, böyle bir şeyi kabul etmeyerek istifa etmiş, yerine de Mûsâ Kâzım'ı tavsiye etmiştir.¹³⁷

İttihatçılar, Sultan Mehmet Reşad'ın, masonluk iddialarından dolayı itirazına rağmen, Mûsâ Kâzım'ın şeyhülislâmlığa tayininde diretmişlerdir. Teklif Mûsâ Kâzım'a götürüldüğünde, hastalığını öne sürerek kabul etmemişse de emrivaki ile apar topar saraya götürülmüş, şeyhülislâmlığı kendisine tebliğ edilmiş ve aynı gün hatt-ı hümayun yazılmıştır. Tarih, 8 Mayıs 1916'dır. Sadrazam ise Said Halim Paşadır.¹³⁸ Böylece Mûsâ Kâzım'ın üçüncü şeyhülislâmlığı başlamıştır.¹³⁹ Dört ay sonra kendisinden şeriye mahkemelerini Adliye nezaretine devretmesi istendiğinde, Mûsâ Kâzım, meşihata getirilmesinin gerçek sebebini geç de olsa anlamıştır. Bunun üzerine Mûsâ Kâzım, buna karşı çıkar ve teklifin fırka kongresinde görüşülmesini, burada kabul edilirse bir kanun tasarısı olarak Meclis-i Mebûsânda oylanmasını ister.

"İctimâî Usûl-i Fıkıh", *İslâm Mecmuası*, 3, 1329, s. 84-87; "Diyânet ve Kaza", *İslâm Mecmuası*, 35, 1331, 756-760; İzmirli, İsmail Hakkı, "İctima-i Usûl-i Fıkha İhtiyaç Var mı?", *Sebilürreşad*, XII, 298, 1329, 211-216; "Diyânet ve Kaza", *Sebilürreşad*, XV, 373, 1334, s. 159-169; "Yeni İlm-i Kelâm", *Sebilürreşad*, XXI, 528-29, 1338, 58-9; Şerafeddin, Mehmed, "İctimâî İlm-i Kelâm", *İslâm Mecmuası*, II/18, 1333, 434-436; II/18, 1333, 490-1; II/19, 1333, 506-7 vd.

¹³⁵ Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi (1867-1921), 1914-1916 yılları arasında şeyhülislâmlık yapmış bir Osmanlı devlet adamıdır. Geniş bilgi için bkz. Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 243-249; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 514-21; Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, cilt: 4-5, İstanbul, s. 207 vd.; İpşirli, Mehmet, "Hayri Efendi, Mustafa", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/62-4.

¹³⁶ Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, 1991, II/IV/375; Menteşe, Halil, "Eski Meclis-i Mebûsân Reisi ve Hariciye Nazırı Halil Menteşe'nin Anıları", *Cumhuriyet*, 13 Ekim-14 Aralık, 1946; Şirani, Ahmed, "Mehakim-i Şer'iyye'nin Luzum-i İfadesi", *İ'tisam*, I/8, 1335, 3.

¹³⁷ Mustafa, Ragıp, *İttihat ve Terakkî Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul, 1933, s. 223-4; Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 118-9; Menteşe, "Cumhuriyet", 26 Kasım 1946.

¹³⁸ Sadrazam Said Halim Paşa hakkında bkz. Şeyhun, Ahmet, *Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and An İslamist Thinker (1865-1921)*, (doktora), McGill University, Montreal, 2002; Kayalı, Kurtuluş, "Said Halim Paşa", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 41, (1986), 1304-1308; Bostan, M. Hanefi, *Bir İslamcı Düşünür: Said Halim Paşa*, İstanbul, 1992; Çetinkaya, Mehmet, *Modernist Bir Akımın Temsilcisi olarak Said Halim Paşa*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak., (YL), Kayseri, 1990; Wasti, Syed Tanvir, "Said Halim Pasha: Philosopher prince", *Middle Eastern Studies*, 44 i (2008), s. 85-104; Gül, Adnan, *Türk Yenileşme Tarihinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa ve Batılılaşma Problemi*, (YL), Hacettepe Üniv. SBE, Ankara, 1994; Yıldız, M. Cengiz, *Said Halim Paşada Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik*, (YL), Fırat Üniv. SBE, Elazığ, 1994; Korkmaz, Hüseyin, *Said Halim Paşa'nın Dini ve İctimâî Görüşleri*, (YL), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri, 1994; Gülcan, Sibel, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa*, (YL), Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 2000; Bostan, M. Hanefi, "Said Halim Paşa", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/557-60.

¹³⁹ Bkz. Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 122-3; DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 133, 135, 147; *Takvim-i Vekâyi*, 2522, 9 Mayıs 1916; *Ceride-i İlmiye*, III/22, 433; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 235.

Şeyhülislâm marifetiyle bir kararnâme şeklinde kotarılması becerilemeyince, teklif Eylül 1916'da İttihat ve Terakkînin kongresine taşınır, uzun tartışmalar sonucu kabul edilir ve kanun tasarısı olarak hükümet tarafından 24 Şubat 1917 yılında Meclis-i Mebûsân'ın oyuna sunulur. Müzakereler neticesinde, Mûsâ Kâzım'ın sorumluluktan kurtulmak için Meclis-i Mebûsânda oylanmasını istediği teklif, oybirliği ile kabul edilmiş, sonuçta şeyhülislâmın imzasıyla meşihatın yargı gücünü tamamen sona erdiren kanun 12 Mart 1917 yılında çıkartılmıştır.¹⁴⁰

3 Şubat 1917 yılında hükümetle birlikte görevinden ayrılmıştır. Böylece Mûsâ Kâzım'ın üçüncü şeyhülislâmlığı (8 Mayıs 1916-3 Şubat 1917) toplam 8 ay, 26 gün sürmüştür.¹⁴¹

4 Şubat 1917 yılında Talat Paşa'nın kurduğu kabinede tekrar şeyhülislâm olur. Bunun yanı sıra Evkaf-ı Hümayûn Nezareti Vekilliği görevini de üstlenir. 8 Ekim 1918 tarihinde İttihak ve Terakkî Fırka'sının hükümetten çekilmesiyle Şeyhülislâmlık makamından ayrılır. Dördüncü meşihat dönemi (4 Şubat 1917-8 Ekim 1918) ise 1 yıl, 8 ay, 2 gün sürmüştür. Dört defa şeyhülislâmlık makamına gelen Mûsâ Kâzım, toplam 5 yıl, 1 ay, 4 gün şeyhülislâmlık yapmıştır.¹⁴²

Mûsâ Kâzım, müderrislik, muallimlik, idari görevler, meclis-i ayân azalığı ve şeyhülislâmlık gibi yaptığı görevler ve hizmetler sebebiyle Murassa Mecidi nişanı ve Altın Liyakat madalyasıyla ödüllendirilmiştir.¹⁴³ 18 Temmuz 1917'de de birinci dereceden Osmanî nişanıyla taltif edilmiştir.¹⁴⁴

h. Divânü'l-Harb, Sürgün ve Vefat

Talat Paşa Hükümetinin istifasından sonra Ahmed İzzet Paşa¹⁴⁵ sadarete getirilmiştir. İttihatçıların elebaşları (Talat, Enver ve Cemal Paşalar) ülkeyi terketmişlerdir.¹⁴⁶ Gözler ülkeyi büyük bir felakete çeviren ittihatçılara yönelmiş, divân-ı harbte yargılanması için azınlıklar, muhalifler ve işgal kuvvetleri tarafından yoğun bir kampanya başlatılmıştır. Sürgündeki Hürriyet ve İtilafçılar¹⁴⁷ da kervana

¹⁴⁰ DHÖMZC, (3 Haziran 1335) 135-6; *Tanin*, 16 Eylül 1332; 20 Eylül 1332; *Takvîm-i Vekâyi*, 1 Nisan 1333, 2840; *Ceride-i İlmiye*, Cemaziyelevvel, 1335, III/31, 875; Yakut, 2000, 266 vd.

¹⁴¹ Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 235.

¹⁴² Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 235-6.

¹⁴³ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/774; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 236; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390-1.

¹⁴⁴ Osmanlı Arşivi, İDUİT. 7/70.

¹⁴⁵ *Sadrâzam Ahmed İzzet Paşa* (1864-1937), 14 Ekim 1918 yılında Sadrazam olmuş, 8 Kasım 1918'de de ayrılmıştır. İbnü'l-Emin, Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982, IV/2020; Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, İstanbul, 1997; Ayışığı, Metin, "Ahmed İzzet Paşa", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/563-4; "Furgaç, Ahmed İzzet", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1943-86, XVII/68.

¹⁴⁶ "Enver ve Cemal Paşaların Fırarı", *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918, s. 1.

¹⁴⁷ Bkz. Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, 1980; Al, Gülşah, *II. Meşrutîyet Dönemindeki En büyük Muhalefet: Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (YL), Eskişehir Osmangazi Üniv. SEB., Eskişehir, 2006; Tuna, N., *Hürriyet ve İtilaf*, (mezuniyet tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1945.

katılmıştır. İttihatçılar, artık yargılanacaktır.¹⁴⁸ Öncelikle 28 Ekim 1918 yılında Meclis-i Mebûsân'a harp kabinelerinin Divân-ı Âliye sevk edilmesi ve yargılanması hakkında sunulan 10 maddelik tahrir kabul edilir.¹⁴⁹ 9 Kasım-19 Aralık 1918 tarihleri arasında on beş nazırın sorgusu şubede yapılır. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım'ın ve Hayri Efendi'nin yazılı ifade verme talepleri sahip oldukları makama ve sığata hürmeten uygun görülür. 19 Aralık 1918'de Mûsâ Kâzım Efendi, sorulara muhatap olur. İlgili şube, Padişah tarafından 21 Aralık 1918 tarihinde feshedilince soruşturma sonuçsuz kalır.

Tekrar baskılar başlayıp yoğunlaşınca, Sadrazam Tevfik Paşa,¹⁵⁰ ittihatçıların yargılanması için bir mazbata hazırlamak mecburiyetinde kalır. Bu talep, Sultan Vahdettin tarafından Kanun-i Esâsî'ye aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilir. Tevfik Paşa istifa eder. Yerine 4 Mart 1919'da İngiliz taraftarı ve Hürriyet ve İtilaf fırkası eski başkanı Damat Ferid Paşa¹⁵¹ gelir. İlk icraat, ittihatçıların yargılanacakları divân-i harb-i örfi mahkemesinin kurulması¹⁵² için kararnameyi sunmak olmuştur. Padişah, bu sefer Ferid Paşa'nın kararnameyi 8 Mart 1919'da onaylamıştır.

Geniş çaplı bir tutuklama başlar. 10 Mart 1919'da Mûsâ Kâzım Efendi de tutuklanır. İki gün sonra adliyedeki sorgulamaları yapılarak Bekırağa Bölüğüne (Harbiye Nezareti Hapishanesi)¹⁵³ gönderilirler. Dava, 27 Nisan 1919'da başlar. Elebaşlar yurtdışında olunca ve sanıkların büyük bir kısmı da itilaf devletleri tarafından Malta ve Limni adalarına götürülünce ek bir iddianâme hazırlanarak yargılamaya Mûsâ Kâzım ve iki kişiyle devam edilmiştir. 3 Haziran 1919'da başlayan ve yedi duruşmadan oluşan mahkeme sonunda, 5 Temmuz 1919'da okunan karar metninde, Mûsâ Kâzım Efendi'nin isnat edilen suçların ikinci derece faili olarak onbeş

¹⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Kocahanoğlu, *Orhan Selim, İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1988; DHÖMZC, (12 Temmuz 1335), no:3595, s. 194-203.

¹⁴⁹ "Harp kabinelerinin muhakemesi", *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918, s. 1; Meclis-i Mebûsân Ceridesi, c. I, Devre: 3, İctima Senesi, 5, s. 103.

¹⁵⁰ *Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa (1845-1936)*, iki dönem sadrazamlık yapmıştır. Hakkında bkz. Çavdar, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa*, (doktora), Ondokuz Mayıs Üniv. SBE., Samsun, 2010; Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, (doktora), Selçuk Üniv. SBE, Konya, 2011; Okday, Şefik, Büyükbabam Son Sadrazam Tevfik Paşa, İstanbul, 1986; İnan, Arı, "Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları, I, II, III", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 5, 6, 7, İstanbul, 1984; Beydilli, Kemal, "Ahmed Tevfik Paşa", *DİA*, İstanbul, 1989, II/139-40.

¹⁵¹ *Sadrazam Damat Ferit Paşa* hakkında bkz. Erdem, Ş. Can, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, (doktora), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002; Küçük, Cevdet, "Damat Ferid Paşa", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/436-9.

¹⁵² *Divân-ı harb-i örfi* hakkında geniş bilgi için bkz. Köksal, Osman, *Tarihsel Süreç İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)*, (doktora), Ankara Üniv. SBE, Ankara, 1996; Taşer, Pınar, *Mütareke Döneminde Divân-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*, (YL), Osmangazi Üniv. SBE, Eskişehir, 2005; Çelik, Recep, "Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divân-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2003, sayı: 4, s. 27-42; Ata, Ferudun, *Divân-ı Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları*, (doktora), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2003; Ata, Ferudun, "Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi*, sayı: 15, 2004, s. 297-323.

¹⁵³ *Bekir Ağa bölüğü* ve burada yaşananlar için bkz. Sakaoğlu, Necdet, "Bekırağa Bölüğü", *Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 1985; Süleyman, Sırrı, *Bekir Ağa bölüğünde Neler Gördüm*, çev. Günvar Otmanbölük, İstanbul, 1993.

sene müddetle kürek cezasına¹⁵⁴ çarptırılması hükmü verilmiştir.¹⁵⁵ Ancak bu karar, saray tarafından hoş karşılanmamış, esas faillerinin ortada olmaması, yargılananlardan sadece Mûsâ Kâzım Efendi'nin hüküm giymiş olması, ondan hoşlanmamasına rağmen Sultan Vahdettin'i vicdanen rahatsız etmiştir. Karar metni önüne geldiğinde, "...Beş bunak askerin verdiği hükmü, ben tasdik edemem." demiş,¹⁵⁶ cezanın affı veya hafifletilmesi için hukuki bir yol bulunmasını istemiştir. Bir kısım çabalar sonuç vermemiş, zamanın şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi, cezayı bir şehirde geçici olarak ikamet anlamına gelen "nefy-i muvakkat"a (geçici sürgün) çeviren irade-i seniyyeyi hazırlayıp padişaha imzalattırmıştır.¹⁵⁷ Üç sene müddetle Tortum'a gönderilmek istenir, Mûsâ Kâzım affını ister. Padişah Bursa gibi yakın bir yere gönderilmesini emreder ve Bursa'ya gönderilmesine karar verilir. Bir müddet İstanbul'da kalmasına izin verilen Mûsâ Kâzım, anlaşılmayan bir sebeple Bursa yerine üç yıllık sürgüne Edirne'ye gönderilir.¹⁵⁸

Mûsâ Kâzım, Edirne'de yatalak düştüğünü söyleyerek bir kez daha affını ister.¹⁵⁹ Bu girişim sonuç vermez. Mûsâ Kâzım, kesilen maaşının tekrar bağlanmasını ister. Bununla ilgili bir madde bulunmadığı gerekçesiyle talebi reddedilir. Şeyhülislâm, son günlerini Edirne eşrafının maddi yardımlarıyla ve ders vererek geçirmek zorunda kalır. Kısa bir süre sonra da hastalığı sebebiyle 10 Haziran 1920 yılında vefat etmiş, Edirne Muradiye Camii'nin haziresinde kibleye dönük olarak caminin sağ köşesine paralel bir yere gömülmüştür.¹⁶⁰ Bir Şeyhülislâma yakışmayacak bir mezara layık görülmüş, taşları da üzerindeki Türkçe yazılardan anlaşılacağı üzere sonraları konulmuştur. Baş tarafındaki taşta "İngilizler tarafından zulmen Edirne'ye getirilen ve

¹⁵⁴ Kürek cezası, önceleri ayakları bağlı bir şekilde kadırgalarda tayfa olarak çalışmayı karşılarken, daha sonraları ayakları zincirlere bağlı olarak hapsedilmesini veya zor işlerde çalıştırılma cezasını da kapsamıştır. Geniş bilgi için bkz. Avcı, Mustafa, "Osmanlı Uygulamasında İnfazi özellik gösteren hapis türleri: Kalebentlik, kürek ve prangabentlik", *Yeni Türkiye*, sayı: 45, 2002, s. 128-147; Neşe, Erim, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kürek Cezası", *IX. International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002; İpşirli, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Kürek Cezası ile İlgili Hükümler ve Bunların Hukuki Mahiyeti", *IV. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1981; İpşirli, Mehmet, "XVI. Asrın ikinci yarısında Kürek Cezasıyla İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 12, 1982, s. 203-248.

¹⁵⁵ Takvîm-i Vekâyi, nr. 3604, 22 Temmuz 1919 tarihli ilave. Mahkeme sürecinin detayları için bkz. DHÖMZC, *Takvîm-i Vekâyi*, sayı: no: 3571, (10 Haziran 1335), s. 129-136; Sayı no: 3573, (12 Haziran 1335), 145-148; sayı no: 3575, (15 Haziran 1335), s. 150-1; sayı no: 3593 (9 Temmuz 1335), s. 179-181; sayı no: 3595 (12 Temmuz 1335), s. 202-203; sayı no: 3604, (22 Temmuz 1335), s. 219; sayı no: 3597 (14 Temmuz 1335), s. 2. Ayrıca bkz. s. Taşer, Pınar, *Mütareke Döneminde Divân-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*, (YL), Anadolu Üniv. SBE, Eskişehir, 2005, s. 92-102; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 236; Güler, Mûsâ Kâzım Efendi, s. 136-156.

¹⁵⁶ Cavid Bey, "Cavid Bey'in Hatıralarından", *Yakın Tarihimiz*, III/31, 1962, s. 142.

¹⁵⁷ İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, IV/2043; Cavid Bey, "Cavid Bey'in Hatıralarından", *Yakın Tarihimiz*, III/31, s. 142.

¹⁵⁸ Osmanlı Arşivi, İ. DUİT. 9/37, 36; BEO, 4582/343634/4; 2; 4609/345645/2; DH.EUM.AYŞ, 43/17; Türk geldi, *Görüp İştiklerim*, s. 229.

¹⁵⁹ Türk geldi, *Görüp İştiklerim*, s. 229.

¹⁶⁰ Bkz. Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1940, 138-139; Ergin, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", s. 1907; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 236; Albayrak, Sadık, *Türkiyede Din Kavgası*, İstanbul, 1973, s. 121; Albayrak, Sadık, *Son Osmanlı Uleması*, IV/157; Altunsu, s. 236; Güler, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 155; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahili Nezareti Emniyet-i Umumi Müdürlüğü Asayiş Kalemi, Dosya no: 29/8, 25 Aralık 1919; BEO,

burada vefat eden Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin kabridir. Ruhuna el-Fatiha. Vefat tarihi: 10.1.1920" kaydı mevcuttur. (Bkz. Ekler) Günümüzde ise ayak tarafındaki taş, yerinde yoktur, bakımsız bir halde devlet yetkililerinin ihtimamını beklemektedir.

i. Sistematik Mûsâ Kâzım Kronolojisi

Tarih	Hayatın Kronolojisi	Ayrılış tarihi
1861	Doğumu	-
1873	Şeyh Mehmet Efendi'ye İntisabı	1877
1877	Erzurum'a Gelişi	1877
1877	Konya'ya Gelişi	1880
1880	Balıkesir'e Gelişi	1885
1885	İstanbul'a Gelişi	
1890	İcazet Alışı	
1892	Ruûs İmtihanı	
13 Şubat 1893	Fatih Camii Dersiâmlığı	1896
6 Aralık 1895	Tercümân-ı Hakikatte Yazarlığı	24 Ağustos 1898
20 Mayıs 1896	İbtidâ-i Hariç Derecesi –İstanbul Müderrisliği	
1898	Resimli Gazete Yazarlığı	1899
11 Aralık 1899	Hareket-i Hariç Derecesi	
1900	Mekteb-i Hukuk-i Şahane'de Muallim	1908
1900	Dâru'l-Muallimin Muallimi	
1900	Dâru'l-Fünûn Muallimi	
14 Ocak 1901	İbtidâ-i Dahil Derecesi	
27 Mart 1902	Mûsıla-i Sahn Derecesi	
1903	Galatasaray Mekteb-i Sultânisi Muallimi	
17 Haziran 1903	Sahn Derecesi	
Şubat-Mart 1905	Hareket-i Altmışlı	
19 Kasım 1905	Hamise-i Süleymaniye Payesi	
14 Şubat 1907	Halep Mevleviyeti	4 Şubat 1908
18 Mayıs 1907	Tetkik-i Mûellefat Baş Kâtibi	14 Ağustos 1907
1908	İtihat ve Terakkî'ye Girişi	
1908	Meclis-i Kebir-i İlmi Azalığı	
1908	İtihat-Terakkî'nin Merkez-i Umumi Azalığı	
27 Ağustos 1908	Srât-ı Müstakim'de Yazarlığı	21 Ekim 1909
15 Aralık 1908	Heyet-i Ayân'a Tayini	
Nisan-Mayıs 1910	Te'ârûf-i Müslimin Yazarlığı	
12 Temmuz 1910	1. Şeyhülislâmlığı	29 Eylül 1911
1 Ekim 1911	2. Şeyhülislâmlığı	30 Aralık 1911
1911	Meclis-i Meşâyih Başkanlığı	
1911	Cemiyet-i Sufiye Başkanlığı	

4637/347761/3; DH.KMS.59/1.26. Kaynakların bir çoğu, 1 Ocak 1920'de vefat ettiğini kaydetmektedir. Tarihi bu şekilde verince, payitahta ölüm haberinin altı ay sonra geldiği iddia edilmiştir. Bkz. Peremeci, *Edirne Tarihi*, s. 139). Halbuki 10 Haziran 1920 tarihinde öldüğü, Osmanlı arşivindeki belgede kayıtlıdır. Üstelik vefatından birkaç gün içerisinde Edirne valiliği, Dahiliye Nezaretine, Nezaret de Sadaret makamına bildirmiştir. Bkz. Osmanlı Arşivi, BEO, 4637/347761/3; DH. KMS. 59/1/26.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

1913	İttihat-Terakki'nin Merkez-i Umumi Azalığı	
17 Ocak 1913	Galatasaray Sultânisi Muallimi	
1914	İslâm Mecmuası Yazarlığı	
14 Ocak 1914	Mekteb-i Kudât Muallimliği	16 Ağustos 1919
29 Ocak 1914	Medreserü'l-Kudât	16 Ağustos 1919
8 Aralık 1916	3. Şeyhülislâmlığı	3 Şubat 1917
4 Şubat 1917	4. Şeyhülislâmlığı	8 Ekim 1918
1 Eylül 1917	Süleymaniye Medresesi Müderrisliği	5 Ağustos 1919
1917	İttihat-Terakki'nin Merkez-i Umumi Azalığı	
1917	Dâru'l-Hilafeti'l-Aliyye/İhtisas Medresesi	
10 Şubat 1918	II. Abdülhamid'in Cenaze Namazını Kıldırması	
3 Temmuz 1918	V. Mehmed Reşad'ın Cenaze Namazını Kıldırması	
10 Mart 1919	Tutuklanması	
5 Temmuz 1919	Kürek Cezasına Çaptırılması	
14 Temmuz 1919	Edirne'ye Sürgünü	
10 Ocak 1920	Vefatı	

B. Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Önemli Hizmetleri

Mûsâ Kâzım Efendi'nin tarihe kayıt düşen önemli hizmetlerinden bazılarını sunmak istiyoruz. İki kısım olarak tasnif etmek mümkündür.

A) Genel olarak;

a) Medreselerin ıslahıyla ilgili olarak, müfredatın modernize edilmesinde; medrese derecelerinin isimlendirilmesinde, müderrislerin maaşları, talebinin maişetinin karşılanması konusunda; talebelerin mezuniyet sonrası hakları ve istihdam alanları, ıslahatın devletin her yerindeki medreseleri kapsamı gibi konularda olmuştur.¹⁶¹

b) İmparatorluk ve İslâm dünyasında ortaya çıkan dinî problemlerin çözümü ve İslâm dinine yapılan saldırıların cevaplandırılması amacıyla 25 Ağustos 1918 tarihinde Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye adında bilimsel akademik bir teşkilat kurulması ve bunu imparatorluğun her vilayet ve kazasında şubelerin açılmasını sağlamıştır. Bu kurulun ömrü, yaklaşık dört yıl sürmüştür.¹⁶²

c) Tekke ve Zaviyelerin ıslahı noktasında, 1918 yılında yayınladığı "Meclis-i Meşâyih Nizamnamesi" ile tekke ve zaviyeleri Meclis-i Meşâyih'e bağlamış, tekkelerin ciddi denetimini sağlamıştır. 24 Ağustos 1918 tarihli talimatnâmeyle de tasavvufi terminolojisine resmi tanımlar kazandırmış, dervişlerin tekkede islâmî ilimleri öğrenerek tasavvufi mezcetmelerini istemiştir. 2 Eylül 1918 tarihli talimatnâmeyle de tekke icâzetleri sıkı kurallara tabi tutulmuş, Meclis-i Meşâyih'in inisiyatifine alınmıştır. İlâveten dergâhların hijyenini de sıkı kurallara bağlamıştır.¹⁶³

¹⁶¹ Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 44-69.

¹⁶² Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 69-71.

¹⁶³ Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 72-77.

B) Erzurum'a özel olarak

a) Mûsâ Kâzım Efendi, Cumhuriyetten önce Erzurum yolu üzerindeki Akçur-Şipek-Çarel Dağları Çiftlik Köyü-Os'la (Konak) dere boyu devam eden bir yol yaptırmıştır.

b) Konya'daki teyzesinin oğlu Ahmed Efendi'nin yardımıyla başta Vihik olmak üzere Tortum'a altı adet medrese yapılmasına vesile olmuştur.

c) Müderris Ahmed Efendi, Yetim Hoca lakaplı Mustafa Zihni Efendi, Ketencizâde Mehmet Rüştü Efendi gibi dönemin medrese hocalarına ve tekke şeyhlerine maaş bağlanmasını sağlamıştır.

(Bu bilgiler, M. Kâzım'ın torunlarından ve yaşlı şahsiyetlerden alınmıştır.).

C. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Eserleri

Mûsâ Kâzım Efendi, müderrislik, muallimlik, idari işler, şeyhülislâmlık yanında irili ufaklı değişik alanlarda eserler ve makaleler kaleme almayı becerebilen bir şahsiyettir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, sekiz adet telif eseri, beş adet tercüme eseri, tekrar yayınlananlar ve tefrika edilenler dâhil olmak üzere altmışdört makalesi, üç konferansı bulunmaktadır. Bunun yanında bir kısım eserler yanlışlıkla kendisine nispet edilmiştir.¹⁶⁴ Eserlerini kendi içinde taksim ederek kısaca tanıtmaya çalışalım.

a. Telif Eserleri

Mûsâ Kâzım Efendi'nin sekiz adet telif eseri mevcuttur. Şimdi sırasıyla kısaca tanıtalım.

1. İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyyet, İstanbul, 1324 (1908).

Mûsâ Kâzım'ın basılı ilk müstakil eseridir. Meşrûtiyetin ilanının hemen ertesi günü basılmıştır. Meşveret, müsâvât ve hürriyyet kavramlarını inceleyen eser, Meşrûtiyet yönetimin meşruiyetini delillerle ispatlamaya çalışmaktadır. Kapağındaki yazıdan anlaşıldığı kadarıyla bu risale, birilerinin isteği üzerine yazılmıştır. Eser, Külliyyât içerisinde de yayınlanmıştır.¹⁶⁵

2. Usûl-i Fıkıh, İstanbul, 1328.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin 1900 yılında Dâru'l-Fünûn İlahiyat şubesinin ikinci sınıfında vermiş olduğu "usûl-i fıkıh" dersleri¹⁶⁶ için hazırlamış olduğu 16 sayfalık muhtasar bir ders notudur. Dâru'l-Fünûn-i Osmani Hukuk Şubesi talebelerinden Sermed Bey tarafından bastırılmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Bkz. Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xv, dipnot 1.

¹⁶⁵ Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xv-xvi; Mûsâ Kâzım, *Külliyyât*, s. 243-247; Koca, *Külliyyât*, s. 15, 307-311; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222.

¹⁶⁶ Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmları", s. 626; İbnülemin, "Mûsâ Kâzım Efendi", s. 249; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 20.

¹⁶⁷ Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XVI.

3. **İslâm'da Cihad**, Dersaadet, Matbaa-i Hayriyye, 1333; Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1334.

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yan kuruluşlarından Müdafa-i Milliyye Cemiyeti tarafından bastırılan ve ücretsiz olarak halka dağıtılan bu risale, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Harbine girmesi üzerine Sultan Mehmed Reşad tarafından yayımlanan "Cihad-ı Ekber Beyânnâmesi" ve "Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi tarafından yayımlanan "Cihad-ı Ekber Fetvası"nı desteklemek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser, Külliyyât içinde de yayınlanmıştır.¹⁶⁸

4. **Sure-i İhlas ve Alak(Tasavvufi Tefsirleri ve Tevilleri)**, Dersaadet, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1334.

İhlas ve Alak surelerinin tefsirini yapan bu risale, 19 sayfalık bir risaledir. Mûsâ Kâzım, âyetlerdeki lafızların semantik, gramatik açılımları yanında tefsir ve tevillerinde kelâm ve tasavvuftaki behresinin ağırlığı hissedilmektedir.¹⁶⁹

5. **Safvetü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Ahmed Mithat Efendi'ye vermiş olduğu derslerde dikte ettirdiği tefsiridir. İlgili derslerin En'am suresine kadar yapıldığı ve dikte edildiği kaynaklarda belirtilmektedir. Mûsâ Kâzım da "Beyânnâmesi"nde¹⁷⁰ 3000 sayfalık bir tefsir yazdığından söz etmektedir. Bu tefsirin sadece Bakara Suresi 73. âyete kadarki kısmı, 480 sahife olarak basılabilmektedir. Geriye kalan 2500 varaklık kısmının nerede olduğu henüz bilinmemektedir.¹⁷¹ Ancak İsmail Kara, eserin baskısı dışındaki kısımların merhum İbrahim Subaşı Hoca'da bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁷²

Mûsâ Kâzım, eserde önce âyetlerin meallerini vermiş, gramatik tahliller yapmış, kelâmî izahlar ve tasavvufi yorumlar getirmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, güzel yazılmış faydalı bir eser olduğunu, ikmâl edilmiş olsaydı, nevi şahsına münhasır güzide bir eser olacağını; ilaveten başka Türkçe tefsirlerde görülmeyecek derecede irap tahlilleri,

¹⁶⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülsılamları*, s. 237; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XVI-XVII; Mûsâ Kâzım, *Külliyyât*, s. 310-322; Koca, *Külliyyât*, s. 16, 369-380; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222.

¹⁶⁹ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/774; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülsılamları*, s. 236-7 (Altunsu, Sure-i İhlas ve Ahlas-ı Şerif Tefsiri diye vermiş; Alak demesi gerekirken baskı hatası olsa gerek); Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XVII; Koca, *Külliyyât*, s. 16; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222.

¹⁷⁰ Mûsâ Kâzım Efendi, "Beyânnâme", *Tanin*, 15 Teşrin-i Sâni 1327; *İkdâm*, 16 Teşrin-i Sâni 1327; *Sırât-ı Müstakim*, 1327; VII/169, 197; *Tasavvuf*, 34, 1327, 1. Ayrıca bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. 9.

¹⁷¹ Bkz. Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/775; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülsılamları*, s. 236; Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülsılamları", s. 262; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XVII-XVIII; Aydar, Hidayet, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, İstanbul, 1999, s. 177.

¹⁷² Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, s. 119-120. İsmail Kara'nın tefsirine düştüğü "Tefsirinin basılmamış ciltleri kitapçı İbrahim Subaşı'ndadır." kayıttan hareketle merhum İbrahim Subaşı hocanın oğlu Prof. Dr. Hüseyin Subaşı hocamla telefon görüşmesi yaptım. Daha önce de birileri tarafından istendiğini, babasına sorduğunu; ama kitabı hatırlayamadığını; şu anda merhum hocanın mevcut kitaplarının tasnif edilip kayıt altına alındığını; Mûsâ Kâzım'ın ilgili eserinin ortaya çıkması durumunda haberdar edeceğini söylediler.

kelâmî münakaşalar ve tasavvufî açıklamaların yoğun olması sebebiyle olsa gerek, herkesin faydalanamayacağını kaydetmektedir.¹⁷³ Gürer de II. Meşrûtiyet dönemi sade Osmanlıcasının aksine Tanzimat Osmanlıcasını aratmayacak derecede ağır bir dille kaleme alındığını ifade etmektedir.¹⁷⁴

Eser üzerine Şaban (Faruk) Beşer, bir lisans tezi, Derya Cömert yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Zafer Koç ise bir bildiri sunmuştur.¹⁷⁵

6. Külliyyatü Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım: Dinî ve İctimâî Makalaları, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1336.

1336/1918 yılında basılan Külliyyât, daha önce yazılmış makaleleri, konferansları, beyânnâmeleri ve risalelerinin bir kısmından oluşmaktadır. Bu bağlamda Tercümân-ı Hakikat, Sırât-ı Müstakîm, Misbah, İslâm Mecmuası, Sebîlü'r-Reşad'da yayınlanan makaleleri yanında İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet, İslâm'da Cihad ve İbn Rüşdün Mesleki Felsefesi ve İmam Gazali ile Bazı Mesail Hakkındaki Münazarası adlı risaleleri yer almaktadır. Kitap yedi ana başlık olarak tasarlanmıştır: "Medeniyet-i Sahîha ve Diyânet-i Hakka" (13 alt başlık); "Mütenevvi Makalat" (15 alt başlık), "İslâm'da Felsefe" (11 alt başlık), "Müdafaa-i Diniyye" (6 alt başlık), "Siyasiyyat-i İslâmiyye" (16 alt başlık), "Konferanslar" (4 alt başlık) ve "Beyânnâmeler" (3 alt başlık). Toplam, 68 alt başlıktan yer almaktadır.¹⁷⁶ İlgili eser, Ferhat Koca tarafından Türkçeleştirilip giriş ve notlarla yayınlanmıştır.¹⁷⁷

7. el-Fetâva'l-Kâzumiyye fî Islahi'l-Fetava't-Türkiyye

Mûsâ Kâzım'ın fetvaları, *el-Fetâva'l-Kâzumiyye fî Islahi'l-Fetava't-Türkiyye* ismiyle Fetvahanede kurulan telif heyeti tarafından fetvaların bir araya toplanması ve Türkçeleştirilmesi projesinin bir parçası olarak toplanmış olan bir mecmuanın içinde bir risalede yer almış ve bütün fetvalar Mûsâ Kâzım Efendi tarafından bizzat imzalanmıştır. Kütüphane kaydı şöyledir: Diyânet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, no: 173. Bunun dışında *İlaveli Mecmua-i Cedide* ismiyle Fetvahane müsevvidlerinden Yakovalı Ali Murtaza tarafından tertip edilmiş olan ve İbn-i Kemal'den itibaren birçok Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvalarını içeren bu fetva derlemesinin içinde Mûsâ

¹⁷³ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/775.

¹⁷⁴ Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xviii.

¹⁷⁵ Beşer, Şaban, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi ve Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum, 1997; Cömert, Derya, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Gazi Üniversitesi SBE, (YL), Ankara, 2006; Koç, Zafer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1858-1920) ve Safvetü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, Kur'an ve Tefsir Akademisi: İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2013, s. 447-482.

¹⁷⁶ Bkz. Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 237; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/775; Koca, Ferhat, *Külliyyât*, s. 16; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Makalelerin muhtevalarıyla ilgili olarak bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XIX-XXIV.

¹⁷⁷ Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi: Külliyyât: Dinî ve İctimâî Makaleler*, Ankara, 2002.

Kâzım Efendi'nin 1910-11 yıllarındaki ilk şeyhülislâmlığı dönemine ait fetvaları da vardır.¹⁷⁸ Bunlardan başka *Ceride-i İlmiyye*'nin¹⁷⁹ "Cemaziye'l-Evvel 1334, III/23 ila Zilkade, 1336, IV/37. sayıları arasında da Mûsâ Kâzım Efendi'nin fetvalarını bulmak mümkündür.¹⁸⁰ Ferhat Koca, Mûsâ Kâzım'ın fetvalarını ayrıca yayınlamıştır.¹⁸¹

8. İkdu'l-Hakayık

Mûsâ Kâzım, Divân-i Harb-i Örfî mahkemesinde yargılanırken avukatı Ali Haydar Bey, savunmasında yaratılışın modern bilim açısından ele alındığı böyle bir eserinden söz etmektedir.¹⁸² Altunsu da Mekteb-i Sultânî'de verdiği derslerden oluşmuş bir risale olduğunu kaydetmektedir.¹⁸³

b. Tercümeleri

Şeyhülislâm, üç ayrı kitabın tercümesini yapmıştır. Şimdi bunları tanıtmaya çalışalım.

1. Tercüme-i Risale-i Vahdet-i Vücûd

Risale-i Vahdet-i Vücûd, Mûsâ Kâzım'ın önsözünde verdiği bilgilere göre, IX. Yüzyıl mutasavvıflarından Muhammed Cemaleddin Nuri'ye aittir.¹⁸⁴ İlgili eseri, Mûsâ Kâzım -biraz şerhle- tercüme etmiş, 1901 yılında tamamlamış, II. Abdülhamid'e ithaf etmiştir. İlgili eserin birçok nüshası¹⁸⁵ mevcuttur.¹⁸⁶ Bu eser üzerinde bir çalışma yapılmıştır.¹⁸⁷

2. Kitab-ı Tercüme-i Vâridât-ı Bedreddin

Simavna Kadısının oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud b. İsrail'in¹⁸⁸ (ö. 1416)

¹⁷⁸ Ali el-Murteza, *İlaveli Mecmua-i Cedide*, İstanbul, 1326.

¹⁷⁹ *Ceride-i İlmiyye*, meşihat makamı tarafından 1914-1922 yılları arasında çıkarılan dergidir; makamın resmi yayın organıdır. Bkz. Eraslan, Sadık, *Şeyhülislâmlık Kurumu ve Ceride-i İlmiyye*, (YL), Ankara Üniv., 1989; Yazıcı, Nesimi, "Ceride-i İlmiyye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/407-8.

¹⁸⁰ Bkz. Koca, Külliyyât, s. 16-17; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XXVIII-XXIX.

¹⁸¹ Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul, 2002.

¹⁸² DHÖMZC, (26 Haziran 1335) 201; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XVIII.

¹⁸³ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 237 (Eserin ismi yanlışlıkla Abdül-Hakayık şeklinde yazılmıştır).

¹⁸⁴ Eserin müellifiyle ilgili tartışmalar için bkz. Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XXVI-XXXVII.

¹⁸⁵ İlgili eserin birçok nüshası vardır: Yapı Kredi Sermed Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmaları, Nr. 158/1; Tercümân Gazetesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. 342; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Yazmaları, Nr. 818; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, No: 991; nr. 1444/1; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, Nr. K. 433.

¹⁸⁶ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/775; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 506; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 237; Koca, *Külliyyât*, s. 17; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Güner, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XXV.

¹⁸⁷ Üstüner, Ahmed; Yağmur, Ömer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi tarafından Tercüme edilen "Tahkik-i Vahde-i Vücûd Risalesine Dair" Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 30, 2011, s. 355-385.

¹⁸⁸ Şeyh Bedreddin ve *Vâridât*'i ile ilgili olarak bkz. Yaltkaya, M. Şerafeddin, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1924; Gölpınarlı, Abdülbaki; Sungurbey, İsmet, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1966; Dindar, Bilal, *Şeyh Badr al-Din Mhamud et Ses Waridat*, Ankara, 1990; Yener, Cemil, *Şeyh Bedreddin Vâridât*, İstanbul, 1970;

*Vâridât*¹⁸⁹ adlı ünlü Arapça tasavvufî eserinin Türkçe tercümesidir.¹⁹⁰ Eserin aslının dağınık olması sebebiyle Mûsâ Kâzım, her bahsin başına başlık koymuş ve sade bir dille tercüme etmiştir. Eserin tercümesini 18 Mart 1904'te tamamlamıştır.¹⁹¹

3. Mebde ve Me'âd –Zevrâ ve Havrâ

Zevrâ ve Havrâ,¹⁹² Kelâm ilminin konularından mebdde ve me'âd ile ilgili olup Celaluddin ed-Devvânî'ye (ö. 908/1502) aittir. Zevrâ esas metin, Havrâ ise şerhidir.¹⁹³ Mûsâ Kâzım Efendi, Mebde ve Me'âd (Zevrâ ve Havrâ) ismiyle tercüme etmiş, II. Abdülhamid'e ithaf etmiştir. (Dâru'l-Hilafeti'l-Âliyye, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335.)¹⁹⁴

4- İbn Rüşdün Meslek-i Felsefesi ve İmam Gazali ile Bazı Mesail Hakkındaki Münazarası.

Külliyât içerisinde yer alan (s. 139-196) bu risale, İmam Gazali'nin Tehafütü'l-Felasife'si ile İbn Rüşd'ün Ecvibe adlı eserler üzerine yapılan bir çalışmadır. Tehafüt geleneği içerisinde "beş meseleyi"¹⁹⁵ merkeze alarak tartışmıştır.¹⁹⁶

Timuroğlu, Vecihî, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin ve Vâridât*, İstanbul, 1982; Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Şeyh Bedreddin Vâridât*, İstanbul, 1991; Ketene, Cengiz (çev.), *Vâridât: Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, Ankara, 1990; Kurdakul, Necdet, *Bütün Yönleriyle Bedreddin*, İstanbul, 1977; Semahaddin, Cem, *İslâm İlahiyatında Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1966; Halil b. İsmail, *Menakıb-ı Şeyh Bedreddin*, (nşr. A. Gölpinarlı; İsmet Sungurbey), İstanbul, 1967; Kozan, Ali, *Şeyh Bedreddin ve Düşünce Tarihimizdeki Yeri*, (DT), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri, Kayseri, 2007; Dindar, Bilal, "Bedruddin Simavi", *DİA*, V/331-334.

¹⁸⁹ *Kitabü'l-Vâridât fi'z-Zat ve'l-Esma ve's-Sıfat*'in birçok yazma nüshası mevcuttur. Nur-i Osmaniyye, nr. 4900/5; Süleymaniye, İsmirli İsmail Hakkı, nr. 1222; Süleymaniye, Hacı Mahmud, nr. 2874; nr. 2841/2; nr. 2574; Süleymaniye Esad Efendi, nr. 1441/5; Süleymaniye, Yazma Bağışlar, nr. 2999/1; Süleymaniye, Carullah, 1683/1; Süleymaniye, Hazım Paşa, 14/1.

¹⁹⁰ Eserin nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, nr. 2174; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 113.

¹⁹¹ Bkz. Bilmen, *Tefsir Tarihi*, II/775; *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 236; Koca, Külliyyât, s. 17; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. XXV.

¹⁹² *ez-Zevrâ ve'l-Havrâ*, Devvânî'nin kelâmcı, filozof ve sufilerin mebdde me'âdla ilgili görüşlerini işrakı bakış açısıyla tenkide tabi tutan bir eserdir. Eserin çeşitli baskıları mevcuttur. İstanbul, 1286; Kahire, 1326.

¹⁹³ *Celaleddin Devvânî* hakkında bkz. Anay, Harun, "Devvânî", *DİA*, IX/257-262; Brockelmann, C., "al-Dawwânî", *EF*, I/933; Lambton, A. K. S., "al-Dawwânî", *EF*, II/174; Anay, Harun, *Celaleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, (doktora), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1994; Siddiqi, Bakhtyar Husain, "Celaleddin Devvânî", çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, Erzurum, 1986, s. 175-180; Üzümlü, İlyas, *Celaleddin ed-Devvânî ve er-Risale fi Mes'eleli Halki'l-Âmal*, (YL), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1985; Vural, Resul, *Celaleddin ed-Devvânî ve Târifü İlmi'l-Kelâm Adlı Eseri*, (YL), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2000; Akbay, Cevdet, *Celaleddin ed-Devvânî ve Tefsiru Kul ya Eyyuhe'l-Kafirun* (edison kritik), (YL); Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1987.

¹⁹⁴ Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xxviii; Koca, Külliyyât, s.16; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222.

¹⁹⁵ Bu konular şunlardır: Ezeliyet-i âleme dair münazara, ebediyet-i âlem dair münazara, felâsifenin Allah Sâni-i âlemdir kavillerindeki telbisi, felâsifenin âlem için bir sâni İsbâtındaki aczleri ve felâsifenin me'âdi cismâniyi inkâr-ları.

¹⁹⁶ *İlmiye Sâlnâmesi*, (çev.), s. 507; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 237 (Altunsu'nun metninde 9. Eser Hüccetü'l-İslâm, 10. Eser İmam-ı Gazali'nin *Tehafetü'l-Felsefesi*, 11. Eser de İbn-i Rüşdün *Cevibe*'sinin tercümesi şeklinde verilmiştir. Bunların üçü tek risaleye işaret ettiği gibi, müelliflerin risaleleri de yanlış yazılmıştır); Mûsâ Kâzım, *Külliyât*, s. 139-196; Koca, Külliyyât, s. 18, 209-266; Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI/222; Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xxi; Aydın, İbrahim Hakkı, "Tehafüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 26, Erzurum, 2006, s. 61, 62, 68.

c. Makaleleri

“Fezâil-i İlmi”, *Tercümân-ı Hakikat*, 24 Teşrin-i Sani, 1311.

“Akâid-i Diniye ve İbadet-i Şer’iye”, *Tercümân-ı Hakikat*, 22 Şubat 1311; 28 Şubat 1311.

“Bir Mütala’a-i Hikemiye”, *Tercümân-ı Hakikat*, 5 Mart 1313.

“Hüsn-i Mutlak ve Zevk-i Selim”, *Tercümân-ı Hakikat*, 10 Teşrin-i Evvel, 1313.

“Müdafa ve Mukabele”, *Tercümân-ı Hakikat*, 31 Teşrin-i Evvel, 1313; 1 Teşrin-i Sani, 1313.

“Hikmet-i Tefâvüt-i Hilkat”, *Tercümân-ı Hakikat*, 9 Şubat 1313.

“Vasita-i Medeniyet ve Lisan-ı Arabî”, *Tercümân-ı Hakikat*, 19 Şubat 1313.

“Hami-i Medeniyet”, *Tercümân-ı Hakikat*, 26 Şubat 1313.

“Beyân-ı Hakikat”, *Tercümân-ı Hakikat*, 19 Mart 1314.

“Hey’et-i İctimaiye ve Medeniyet-i Sahihânın Esasları”, *Tercümân-ı Hakikat*, 26 Mart 1314.

“İnsan nedir?”, *Tercümân-ı Hakikat*, 9 Temmuz 1314.

“Medeniyet-i Sahiha ve Diyânet-i Hakka”, *Tercümân-ı Hakikat*, 11 Temmuz, 1314; *Tercümân-ı Hakikat*, 23 Temmuz 1314.

“İlm-i İnsana Dair Bir İki Söz”, *Tercümân-ı Hakikat*, 30 Temmuz 1314.

“Diyânet-i Hakka”, *Tercümân-ı Hakikat*, 12 Ağustos 1314.

“Mesâlik-i İrşâd”, *Tercümân-ı Hakikat ve Mûsâvver Serveti Fünûn Gazeteleri Nüsha-i Fevkaladesi*, İstanbul, Kırk Anbar ve Alem Matbaaları, 1314, 87-89.

“Felsefe”, *Resimli Gazate*, I/15, 12 Ağustos 1315, 233-235; I/16, 19 Ağustos 1315, s. 254.

“Hürriyet-Mûsâvât”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/1, 1324, 1-3; I/2, 1324, 20-22; I/3, 1324, 3; I/4, 1324, 52-54; I/5, 1324, 68-70; I/6, 1324, 93-4; I/7, 1324, 99-101; I/8, 1324, 118-120; I/7, 1324, 107-8.

“İcâz-ı Kur’an”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/9, 1324, 135-7.

“Lüzûm-ı Diyânet”, *Misbah*, 3 Teşrin-i Evvel, 1324.

“Mesâlik-i İrşâd”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/10, 1324, 151-3.

“Adalet”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/13, 1324, 197-8

“İsbât-ı Vâcib”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/19, 1324, 293-4.

“İsbât-ı Vâcib: Delil-i Sani”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/20, 1324, 309-12.

“İsbât-ı Vâcib: Meslek-i İmkân Üzerine İsbât-ı Vâcib”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/21, 1324, 323-25.

“İsbât-ı Vâcib: Meslek-i Gayet Üzerine İsbât-ı Vâcib”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/22, 1324, 340-41.

“İsbât-ı Vâcib: Meslek-i İhtira’ ve İbda’ Üzerine İsbât-ı Vâcib”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/23, 1324, 356-57.

“İsbât-ı Hakayık-ı Eşya”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/24, 1324, 374-76.

“Hey’et-i İctimaiyye ve Medeniyet-i Sahihânın Esasları”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/26, 1324, 405-406.

“Redd-i Ebâtıl”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/26, 1324, 406-408; I/33, 1325, 100-102; I/34, 1325, 118-120.

“Kütüb-i Kelâmiye’nin İhtiyacat-ı Asra Göre Islah ve Te’lifi; Beyne’l-Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisatın Islahı”, *Sırât-ı Müstakîm*, II/52, 1325, 403-406; II/53, 1325, 5-6; II/54, 1325, 22-23.

“Kuvvet Hazırlamak”, *Sırât-ı Müstakîm*, III/56, 1325; 52-53; III/59, 1325, 99-102.

“Ahval-i Âlem-i İslâm Hakkında Şehzâde Kulübünde Abdürreşid İbrahim ve Mûsâ Kâzım Efendiler Tarafından verilen konferans”, *Sırât-ı Müstakîm*, IV/85-1326, 117-123.

“Türkistan Felaketi İçin”, *Sırât-ı Müstakîm*, V/128, 1326, 397; *Tanin*, 31 Kanun-ı Sani 1326.

“Beyânnâme”, *Sırât-ı Müstakîm*, VII/169, 1327, 197-98; *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani, 1327; *İkdam*, 16 teşrin-i Sani, 1327; *Tasavvuf*, 34, 1327, 1-3.

“İnsan Nedir?”, *Te’arüf-i Müslimîn*, I/1, 1326, 3-5.

“İnsan Tab’an Medeni midir?”, *Te’arüf-i Müslimîn*, I/3, 1326, 33-34.

“Makam-ı Meşihattan Japonya’daki Asya-Ğay-Kay Cemiyetine Cevaben Gönderilen Mektubun Sureti: Asya-Ğay-Kay Cemiyeti Reisi Ocara Cenablarına!”, *Te’arüf-i Müslimîn*, I/23, 1326, 363.

“Suret-i Fetva”, *Beyânü’l-Hak*, I/79, 1326, 1514.

“İstibdâd, Hürriyyet, Hâkimiyet-i Milliye”, *Meva’iz-i Diniye*, I. Kısım, İstanbul, 1328, 25-30.

“Meşrûtiyet”, *Meva'iz-i Diniye*, II. Kısım, İstanbul, 1329, 3-7.

“İslâm ve Terakkî”, *İslâm Mecmuası*, I/1, 1329, 1-6; I/2, 1329, 34-36; I/3, 1329, 11-16.

“Beyânnâme-i Hazret-i Meşihatpenâhî”, *Sebilü'r-Reşad*, XIV, 354, 1332, 128.

“Beyânnâme-i Meşihatpenâhî”, *Ceride-i İlmiye*, III/24, 1334, 561-63; III/32, 1335, 905-908.

“İslâmiyet ve Terakkî”, *İslâm*, I/10, 1957, 6-8.

d. Ona Nisbet Edilip de Onun Olmayan Eserler

Bir kısım çalışmalarda Mûsâ Kâzım Efendi'ye aşağıdaki eserler nispet edilmektedir. Ancak bu eserler, Şeyhülislam Mûsâ Kâzım ile isim benzerliği hatta doğum-ölüm tarihlerinin benzeşmesi sebebiyle karıştırılan Kozan Mutasarrıfı Mûsâ Kâzım Bey'e¹⁹⁷ aittir.¹⁹⁸

Taşra Maârif Memurlarına Mahsus Rehber-i Tedris ve Terbiye, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1310.

Muhit-i İdare ve Siyasiyyât, İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası, 1325.

Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun, İstanbul: Matbaa-i Amidi, 1326.

Hükemâ-i Cihan Talim ve Terbiye Tarihi, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327.

İcmal-i Tevarih-i Cihan, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327.

Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri, İstanbul: Karabet Matbaası, 1327.

¹⁹⁷ Kozan Mutasarrıfı Mûsâ Kâzım Bey (1858-1919), Galatasaray lisesinden mezun olmuş, Ankara İdadisi'ne Fransızca öğretmeni olmuş, Kozan Mutasarrıflığı yapmış ve 1919 yılında da ölmüştür. Bkz. Binbaşıoğlu, Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2009, s. 232.

¹⁹⁸ Bkz. Gürer, *Mûsâ Kâzım Efendi*, s. xv, dipnot 1.

Kaynakça

- Ahışhalı, Recep, "Ruûs", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/272-3.
- Ahmad, F., Dankwart, A. R., *II. Meşrûtiyet Döneminde Meclisler (1908-1918)*, İstanbul, 1976.
- Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakkî 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1986; İstanbul, 1995.
- Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Ahvâli", *İlmiyye Sâlnâmesi, Dâru'l-Hilâfeti'l-aliyye*, Matbaa-i Amire, 1334.
- Akbay, Cevdet, *Celaleddin ed-Devvânî ve Tefsiri Kul ya Eyyuhe'l-Kafirun (edisyona kritik)*, (YL); Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1987.
- Akbulut, Ahmed, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 6, sayı: 1, 1992, s. 32-43.
- Akgündüz, Hasan, *Sıbyan Mektebi*, Gazi Üniv. SBE., Ankara, 1986.
- Akman, Zekeriya, *Osmanlı'da Devlet-Tekke Münasebetleri: Meclis-i Meşâyih*, Elips Kitap, İstanbul, 2013.
- Akpolat-Davud, Yıldız, "II. Meşrûtiyet dönemi Sosyoloji Kaynakları II: İslâm Mecmuası", *Türkiye Günlüğü*, 1997, sayı, 45, s. 204-218.
- Akşin, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İstanbul, 1994.
- Akyıldız, Ali, "Meclis-i Ayân", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/243-4.
-, "Meclis-i Mebûsân", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/245-247.
- Al, Gülşah, *II. Meşrûtiyet Dönemindeki En büyük Muhalefet: Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, (YL), Eskişehir Osmangazi Üniv. SEB., Eskişehir, 2006.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, cilt: 4-5, İstanbul.
-, *Türkiyede Din Kavgası*, İstanbul, 1973.
- Ali Cevat, *İkinci Meşrûtiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, 1991.
- Ali el-Murteza, *İlaveli Mecmua-i Cedide*, İstanbul, 1326.
- Alkan, Gamze, *II. Meşrûtiyet dönemi parlamento seçimleri (1908-1918)*, (YL), Eskişehir Osmangazi Üniv. SBE, Eskişehir, 2002.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.
- Anay, Harun, *Celaleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, (doktora), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 1994.

....., "Devvânî", *DİA*, IX/257-262.

Apak, Kemalettin, *Ana Çizgileri ile Türkiye'deki Masonluk Tarihi*, İstanbul, 1958.

Arsel, İlhan, "Birinci ve İkinci Meşrûtiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. X sayı: 1-4, s. 194-211.

Artuç, Nevzat, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bab-ı Ali Baskını," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 10, Isparta, 2004, s. 61-78.

....., "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmud Şevket Paşa Suikastı," *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 12, 2005, 73-102.

Aruç, Muhammed, "Mehmed Refik Efendi", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/ 517-18.

Aslan, Taner, "İttihad-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyetine", *Bilgi*, sayı: 47, 2008, 79-120.

Ata, Ferudun, *Dîvân-ı Harb-i Örfîler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları*, (doktora), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2003.

....., "Dîvân-ı Harb-i örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi*, sayı: 15, 2004, s. 297-323.

Avcı, Mustafa, "Osmanlı Uygulamasında İnfazi özellik gösteren hapis türleri: Kalebentlik, kürek ve prangabentlik", *Yeni Türkiye*, sayı: 45, 2002, s. 128-147.

Avcıoğlu, Doğan, *31 Mart Olayı*, İstanbul, 1963.

Aydar, Hidayet, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, İstanbul, 1999.

Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/247-8.

....., "Osmanlı Devletinde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşâyih'in Şeyhulislâmlık'a Bağlı olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, sayı: 7, İstanbul, 1998, s. 93-109.

Aydın, İbrahim Hakkı, "Tehafüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 26, Erzurum, 2006.

Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, İstanbul, 1997.

-, “Ahmed İzzet Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/563-4.
- Bakırcı, Mustafa, *II. Meşrûtiyet Dönemi İslâm Mecmuasında Din Sosyoloji Konularıyla ilgili Tartışmalar*, (YL), Marmara Üniv. SBE., İstanbul, 2001.
- Balta, Müslim, *Sırât-ı Müstakim Mecmuasında Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (LT), İstanbul, 1976.
- Baltacı, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 2005.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller), Dosya no: 54/54 (14 Aralık 1908)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahili Nezareti Emniyet-i Umumi Müdürlüğü Aşayış Kalemi, Dosya no: 29/8, 25 Aralık 1919; BEO, 4637/347761/3; DH.KMS.59/1.26.
- Bay, Abdullah, *II. Meşrûtiyet Döneminde Meşrûtiyet, Hürriyet ve müsâvât tartışmaları (1908-1911)*, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum, 1999.
- Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, (I cilt), İstanbul, 1997.
- Bayur, Hilmî Kâmil, *Sadrazam Kâmil Paşa ve Siyasi Hayatı*, Ankara, 1954.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara, 1991.
- Beşer, Şaban, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi ve Tefsiri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum, 1997.
- Beydilli, Kemal, “Ahmed Tevfik Paşa”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/139-40.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Binbaşıoğlu, Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 2009.
- Birbudak, Togay Seçkin, “Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı”, *Bilgi*, sayı: 65, 2012, s. 69-94.
- Birinci, Ali, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, İstanbul, 2005.
-, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, 1990.
- Bostan, M. Hanefi, *Bir İslâmcı Düşünür: Said Halim Paşa*, İstanbul, 1992.
-, “Said Halim Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/557-60.
- Bozdemir, Cahit Y., *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1991.
- Brockelmann, Carl, “al-Dawwani”, *EP*, I/933.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Bursalı, Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz; İsmail Özen), İstanbul, ts.

Buz, Ayhan, *Osmanlı Sadrazamları*, İstanbul, 2009.

Cavid Bey, "Cavid Bey'in Hatıralarından", *Yakın Tarihimiz*, III/31, 1962, s. 142.

Cemaleddin Efendi, *Şeyhülislâm-ı Esbak Cemaleddin Efendi Merhumun Hâtırât-ı Siyasiyesi*, Dersaadet, 1336.

Cerîde-i İlmiye, 1332, I/4, 194; Cemaziyelevvel, 1335, III/31, 875; III/22, 433; 1333, I/9, 575; 1335, III/33, 960.

Cevat, Ali, *İkinci Meşrûtiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, (haz. Faik Reşit Unat, Ankara, 1991.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (yay. C. Baysun), Ankara, 1991.

Ceylan, Abdullah, "Türk Yayın Hayatında Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmualarının Yeri", *Türk Kültürü*, Ankara, 1991, sayı: 335, s. 33-37.

Clarke, H., "Remarks on Ibrahim Hakki Bey's article: Is Turkey progressing?", *Asiatic Quarterly Review*, new series, 4 (1892), s. 129-140.

Cömert, Derya, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Gazi Üniversitesi SBE, (YL), Ankara, 2006.

Çalen, Mehmet Kaan, *II. Meşrûtiyet Döneminde Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nın Çalışmaları (1908-1912)*, (YL), Trakya Üniv. SBE, Edirne, 2008.

Çavdar, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa*, (doktora), Ondokuz Mayıs Üniv. SBE., Samsun, 2010.

Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakkî*, İstanbul, 1991.

Çavdar, Tuba, *İslâm Mecmuası'nın Türk Dönemsel Yayını içindeki yeri ve önemi*, (YL), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1988.

....., "İslâm Mecmuası", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/53-54.

Çaycı, Ahmed Şerif, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesinde Batı Edebiyatı -1878-1896 yılları arası-*, İstanbul Üniv. SBE, İstanbul, 1993.

Çelebioğlu, Sarım Hüsnü, *Şeyhülislâm Erzurumî Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Hal Tercümesi*, 1958.

Çelik, Recep, "Ermeni Katliamı İddiaları Çerçevesinde Mondros Mütarekesi Sonrası Kurulan Divân-ı Harpler ve Yapılan Yargılamalar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2003, sayı: 4, s. 27-42.

Çeliktas, Hasan Sabri, *II. Meşrûtiyet Dönemi Sıbyan Mekteplerinde Din Öğretimi*, (YL), Bursa, 2006.

Çetin, Atilla, “Kıbrıslı Kâmil Paşa”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV/39-4.

Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, (doktora), Selçuk Üniv. SBE, Konya, 2011.

Çetinkaya, Bayram Ali, “Mûsâ Kâzım Efendi’nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, 2007.

Çetinkaya, Mehmet, *Modernist Bir Akımın Temsilcisi olarak Said Halim Paşa*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak., (YL), Kayseri, 1990.

Çevik, Zeki, Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı), (YL), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1988.

Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIV, İstanbul, 1966.

Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1961.

....., *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul, 1971.

Dâru’l-Hilafe Medreseleri: Ders Cedveli ve Müfredat Programı, İstanbul, 1396.

Değeralp, Ali, *Meşrûtiyet Dönemi Aydınlarında Batılılaşma Tartışmaları*, (YL), Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2012.

Demir, Fevzi, *İkinci Meşrûtiyet Dönemi Meclis-i Mebûsân Seçimleri (1908-1914)*, (doktora), Dokuz Eylül Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994.

Demir, Remzi; Atılgan Doğan, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Tükriye’de Beşeri İlimlerin Yeniden İnşası: Elli Portre*, Ankara, 2008.

Demirci, H. Aliyar, *İkinci Meşrûtiyet birinci ve ikinci yasama döneminde Osmanlı Ayân Meclisi (1908-1912)*, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2002.

Demirci, Neşe, *Tercümân-ı Hakikat Gazetesi (1-1500 sayılar) İnceleme ve Seçilmiş metinler*, (YL), Cumhuriyet Üniv. SBE, Sivas, 2012.

Demirci, Osman, *Mûsâ Kâzım Efendi ve Kelâm İlmindeki Yeri*, (YL), İstanbul, 2005.

Demirtaş, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlk Öğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 17, sayı: 1, s. 173-183.

Deringil, Selim, “Ghazi Ahmed Mukhtar Pasha and The British Occupation of Egypt”, *Ebhas*, XXXIV, Beyrut, 1986, s. 13-19.

Dindar, Bilal, *Şeyh Badr al-Din Mhamud et Ses Waridat*, Ankara, 1990.

Dindar, Bilal, "Bedruddin Simavi", DİA, VII/

Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhakemât-ı Zabıt Cerîdesi (DHÖMZC), (3 Haziran 1335); (12 Temmuz 1335), no:3595; (26 Haziran 1335); *Takvîm-i Vekâyi*, sayı: no: 3571, (10 Haziran 1335), s. 129-136; Sayı no: 3573, (12 Haziran 1335), 145-148; sayı no: 3575, (15 Haziran 1335), s. 150-1; sayı no: 3593 (9 Temmuz 1335), s. 179-181; sayı no: 3595 (12 Temmuz 1335), s. 202-203; sayı no: 3604, (22 Temmuz 1335), s. 219; sayı no: 3597 (14 Temmuz 1335), s. 2.

Doğangün, İsmail, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayınlanan kelâm ve felsefeye dair makalelerin transkribe edilmesi ve değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi, (LT), İzmir, 1998.

Duman, Hasan, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*, Ankara, 2000.

Ebu'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1966.

"Enver ve Cemal Paşaların Firarı", *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918, s. 1.

Eraslan, Sadık, *Şeyhülislâmlık Kurumu ve Cerîde-i İlmiyye*, (YL), Ankara Üniv., 1989.

Erdem, Ş. Can, Sadrazam Damat Ferit Paşa, (doktora), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Erdoğan, Adil, *İslâm Mecmuası'nın Sistematik İndeksi*, İstanbul Üniversitesi, 1982.

Ergin, Cafer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, IX, 35, 1959, 1906-8.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul, 1977.

Ergül, Nihal, *Osmanlı Modernleşmesi ve II. Meşrûtiyette Batılılaşma Tartışmaları*, (YL), Gebze İleri teknoloji Enstitüsü SBE, Gebze, 2009.

Ergün, Mustafa, "II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", *Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt: 30, sayı: 1-2, Ankara, 1982.

Erzurum Vilayeti Sâlnâmesi, 1288, s. 53.

Eyicil, A., "Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, cilt: 13, 2002.

Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Şeyh Bedreddin Vâridât*, İstanbul, 1991.

- "Furgaç, Ahmed İzzet", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1943-86, XVII/68.
- Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. A. Ortaç, İstanbul, 1996.
- Gezgin, Hakkı Süha, "Neyzen", *Aydabir*, Mart, 1953, sayı: 9, s. 40.
- Göçem F. Müge, "Mewlewiyyet", *EL*, (ing), VI/1029-1030.
- Gökalp, Ziya, "Diyânet ve Kaza", *İslâm Mecmuası*, 35, 1331, 756-760.
-, "Fıkıh ve İctimaiyyat", *İslâm Mecmuası*, 2, 1329, s. 40-44.
-, "İctimâî Usûl-i Fıkıh", *İslâm Mecmuası*, 3, 1329, s. 84-87.
- Gölpınarlı, Abdülbaki; Sungurbey, İsmet, Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin, İstanbul, 1966.
- Görkaş, İrfan, "Bolvadinli Ahmed Fevzi Efendi ve Konyalı Mehmet Vehbi İcazetnâmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 26, 2009, s. 247-263.
- Gövsâ, İ. Alaaddin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, 1946.
- Gül, Adnan, *Türk Yenileşme Tarihinde Bir Mütefekkir Olarak Said Halim Paşa ve Batılılaşma Problemi*, (YL), Hacettepe Üniv. SBE, Ankara, 1994.
- Gül, Çağalı-Güven, *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, İstanbul, 1991.
- Gülcan, Sibel, *II. Meşrûtiyet Döneminde Osmanlı Düşünce Hayatında Said Halim Paşa*, (YL), Sakarya Üniv. SBE, Sakarya, 2000.
- Güler, Ruhi, *İslâm Mecmuası (1914-1918) ve İçeriği*, (YL), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1995.
- Gündoğdu, Cihangir, "Mahmud Şevket Paşa", *Toplumsal Tarih*, sayı: 130, 2004, 54-63.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrûtiyet*, Ankara, 1997.
- Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrûtiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi (1861-1920)*, (D), Ankara, 2003.
- Halil b. İsmail, *Menâkıb-ı Şeyh Bedreddin*, (nşr. A. Gölpınarlı; İsmet Sungurbey), İstanbul, 1967.
- "Hamiyetli Bir Namzed", *Tanin*, 9 Kanun-ı Evvel, 1908.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/476-484.

“Harp kabinelerinin muhakemesi”, *Vakit*, nr. 371, 4 Kasım 1918.

Hikmet 8 Temmuz, 1326, I/14, 2; 12 Ağustos 1326, I/19, 8; 27 Teşrin-i Evvel, 1326, 2.

<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/default.asp?page=yazar&id=3112>

<http://www.erkurumgazetesi.com.tr/default.asp?id=1952&page=yazar>

İbnülemin, M. Kemal, “Mûsâ Kâzım Efendi”, *Evkaf-ı Hümayün Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzer’ın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul, 1335

İbnülemin, *Mahmud Kemal İnal*, Son Sadrazamlar, İstanbul, 1982.

....., *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1982.

İkdâm, 30 Haziran 1326.

İlmiyye Sâlnâmesi (Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhulislâmlar), (haz. Seyit Ali Kahraman vd.), İstanbul, 1998.

İlmiyye Sâlnâmesi, İstanbul, 1334, s. 666.

İnan, Arı, “Son Sadrazam Tevfik Paşa ve Oğulları, I, II, III”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 5, 6, 7, İstanbul, 1984.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 2005.

İpşirli, Mehmet, “Cemaleddin Efendi, Halilefendizâde”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/309-10.

....., “Cer”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/388-9.

....., “Ders vekaleti”, *DİA*, İstanbul, 1994, IX/183-184.

....., “Hayri Efendi, Mustafa”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/62-4.

....., “Hüseyin Hüsnü Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII/552-3.

....., “Mülâzemet”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/537-39.

....., “XVI. Asrın ikinci yarısında Kürek Cezasıyla İlgili Hükümler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 12, 1982, s. 203-248.

....., “XVI. Yüzyılda Kürek Cezası ile İlgili Hükümler ve Bunların Hukuki Mahiyeti”, *IV. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1981.

İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Ulema Dosyaları, Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım Efendi (İM ŞSA), Dosya no: 520.

İzmirli, İsmail Hakkı, “Diyânet ve Kaza”, *Sebilürreşad*, XV, 373, 1334, s. 159-169.

....., “İctima-i Usûl-i Fıkha İhtiyaç Var mı?”, *Sebilüreşad*, XII, 298, 1329, 211-216.

....., “Yeni İlm-i Kelâm”, *Sebilürreşad*, XXI, 528-29, 1338, 58-9.

Kabacalı, Alpay, “Mahmud Şevket Paşa’ya Beş Kurşun”, *Popüler Tarih*, 4, 34-37.

Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (Haz. İsmail Kara), İstanbul, 1991.

Kansu, Aykurt, 1908 Devrimi, İstanbul, 1995.

Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri: Hilâfet ve Meşrûtiyet*, İstanbul, 2001.

....., *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1986.

....., “Meclis-i Meşâyih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul’da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali”, *Kutadgubilik*, sayı: 1, İstanbul, 2002, s. 185-214.

....., “Mûsâ Kâzım Efendi”, *Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999.

Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, Dergah yay., ts.

Karabela, Mehmed Kadri, *One of the Last Ottoman Şeyhülislâms: Mustafa Sabri Efendi (1869-1954): His Life, Works and Intellectual Contributions*, (YL), McGill University, Montreal, 2003.

Karacakaya, Recep, “Meclis-i Mebûsân Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, *Yakın dönem Türkiye Araştırmaları*, yıl: 2003, sayı: 3, s. 128.

Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1999.

Kavsi, Müferrih b. Süleyman, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkifuha mine’l-Fikri’l-Vafid*, Riyad, 1997.

Kaya, Kemal, *Mustafa Sabri Efendi ve Siyasi Görüşleri*, (YL), Yüzüncü Yıl Üniv. SBE., Van, 1996.

Kayalı, Kurtuluş, “Said Halim Paşa”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 41, (1986), 1304-1308.

Kemal, Mehmet, *Neyzen Tefrik*, Milliyet Yay., 1983.

Kerimof, Fatih, *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913.

Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mûsâ Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri ve Etkisi)*, (YL), Samsun, 1993.

Ketene, Cengiz (çev), *Vâridât: Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, Ankara, 1990.

Kılıç, Yusuf, "Şeyhulislâm Tokatlı Mustafa Sabri Efendi: Hayatı, İlmi Şahsiyeti, Eserlerinin Tahlili, Tenkidi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Tokat, 1987.

Kili, Suna; Gözübüyük, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, 1985.

Koca, Ferhat, *Külliyyât: Dinî ve İctimâî Makaleler*, Ankara, 2002.

....., *Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul, 2002.

....., "Mûsâ Kâzım Efendi", *DİA*, İstanbul, 2006.

Kocabaş, Süleyman, *Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı*, İstanbul, 1993.

Kocahanoğlu, Orhan Selim, *İttihat-Terakkî'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1988.

Koç, Zafer, "Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1858-1920) ve Safvetü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'andaki Tefsir Metodu", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, Kur'an ve Tefsir Akademesi: İlim Yayma Vakfı, İstanbul, 2013, s. 447-482.

Koçak, Birgül, *II. Meşrûtiyet dönemi Osmanlı-Türk Aydınında Batı Eleştirisi: Sırât-ı Müstakîm Örneği*, (doktora), Cumhuriyet Üniv. SBE., Sivas, 2010.

Koçak, Cemil, "Meşrûtiyette Heyet-i Ayân ve Heyet-i Mebûsân", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, 1985, s. 961-73.

Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991.

Korkmaz, Hüseyin, *Said Halim Paşa'nın Dinî ve İctimâî Görüşleri*, (YL), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri, 1994.

Kozan, Ali, *Şeyh Bedreddin ve Düşünce Tarihimizdeki Yeri*, (DT), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri, Kayseri, 2007.

Köksal, Osman, *Tarihsel Süreç İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)*, (doktora), Ankara Üniv. SBE, Ankara, 1996.

Kumandaş, Niyazi, *Sırât-ı Müstakîm*, (LT), Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1978.

Kurdakul, Necdet, *Bütün Yönleriyle Bedreddin*, İstanbul, 1977.

Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, icratı ve fikirleri (1838-1914))*, (doktora), Marmara Üniv. SBE, İstanbul, 1991.

-, “İbrahim Hakkı Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXI/311-314.
-, “Said Paşa, Küçük”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/576-8.
- Kurt, Ökkeş, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti ve II. Meşrûtiyet Dönemi(1908-1918)’nin düşünce yapısı*, (YL), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2003.
- Kushner, David, “Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’s Ideas on¹State and Society”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: tebliğler*, Ankara, 1990.
- Kutlay, Nurbanu, *Makedonya Meselesi ve Kıbrıslı Kâmil Paşa*, Afyon Kocatepe Üniv. SBE, (YL), Afyon, 1988.
- Küçük, Cevdet, “Damad Ferid Paşa”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/436-9.
- Küçük, Yusuf, *II. Meşrûtiyet Dönemi İslâmcılarda Terakkî Fikri: Sırât-ı Müstakîm Örneği*, (YL), İstanbul Üniv. SBE, İstanbul, 2002.
- Lambton, A. K. S., “al-Dawani”, *EP*, II/174.
- Lütfi Bey, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul, ys.
- Meclis-i Mebûsân Cerîdesi*, c. I, Devre: 3, İctima Senesi, 5, s. 103.
- Mehmed Sahib, “Makam-ı Celel-i Meşihat-ı İslâmiye’den Bilumum Naib ve Müftilere Kaffe-i Bilad-ı İslâmiye Ulema ve Meşâyih-i Kıramına Hitaben Tastir ve İrsal Kılınan Beyânnâme”, *Sırât-ı Müstakîm*, II/51, 1325, 385-7.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1311.
- Mehmetefendioğlu, Ahmed, *İkinci Meşrûtiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakkî*, (doktora), İzmir, 1996.
- Mekteb-i Sultânî’nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisî*, 1334.
- Menteşe, Halil, “Eski Meclis-i Mebûsân Reisi ve Hariciye Nazırı Halil Mentese’nin Anıları”, *Cumhuriyet*, 13 Ekim-14 Aralık, 1946.
- Mertoğlu, Suat, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası: Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, İstanbul, 2008.
- Mevaiz-i Diniyye, (Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti Şehzâdebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi), I. Kısım, İstanbul, 1328; II. Kısım, İstanbul, 1329.
- “Mûsâ Kâzım Efendi”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XXIV/457.
- Mûsâ Kâzım Efendi, “Beyânnâme”, *Tanin*, 15 Teşrin-i Sâni 1327; *İkdâm*, 16 Teşrin-i Sâni 1327; *Sırât-ı Müstakîm*, 1327; VII/169, 197; *Tasavvuf*, 34, 1327, 1.
-, “Kuvvet Hazırlamak”, 1325, III/56, 52-53; III/59, 99-102.

....., "Kuvvetin Esası İttihad ve İttifaktır", *Külliyyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım: Dini, İctimâî Makaleler*, İstanbul, 1336, s. 301-306.

....., "Kütüb-i Kelâmiyye'nin İhtiyacat-ı Asra Göre Islah ve Te'lifi, Beyne'l-Müslimîn Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi; Medreselerde Tedrisatın Islahı", *Sırât-ı Müstakîm*, 1325, II/52, s. 403-406; III/53, 5-6; III/54, 22-23.

....., "Meşrûtiyet", *Mevaiz-i Diniyye*, II. Kısım, s. 3-7.

....., "İstibdad, Hürriyet, Hakimiyet-i Milliye", *Mevaiz-i Diniye*, I. Kısım, 25-30.

Mustafa, Ragıp, *İttihat ve Terakkî Tarihinde Esrar Perdesi*, İstanbul, 1933.

Nam, Mehmet, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislâmlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, cilt: XV, sayı: 23, s. 95-118.

Neşe, Erim, "18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kürek Cezası", *IX. International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002.

Ocak, A. Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-16. Yüzyıllar)*, İstanbul, 1998.

Okday, Şefik, *Büyükbabam Son Sadrazam Tevfik Paşa*, İstanbul, 1986.

Okumuş, Ramazan, *Sırât-ı Müstakîm Mecmuasının Sistematiik Tedkiki ve İndeksi*, (LT), İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1975.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara, 2008.

....., "Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ında Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt: XXVIII, 2012, sayı: 82, s. 1-23.

Osmanlı Arşivi, Babıali Evrak Odası, DH.EUM.AYŞ: 29/8; BEO, 4609/34645/3; BEO, 4609/34645/5; BEO, 4609/345645/5; DH.ŞFR. 64/216; DH.İ.UM. 19-15, 1/34; İ.DUİT. 7/70.

Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis ve Kültür Yazıları*, Kitabiyat, Ankara, 2005.

Özbek, Nadir, "Abdürreşid İbrahim ve İkinci Meşrûtiyet Yılları: Te'ârûf-i Müslimîn ve İslâm Dünyası Dergisi", *Toplumsal Tarih* 4, 20, 1995, s. 18-23.

Özbek, Nadir, "İkinci Meşrûtiyet İstanbul'unda Tatar İslâmcıları: Te'ârûf-i Müslimîn Dergisi", *Müteferrika*, 2002, sayı: 21, s. 45-67.

- Özcan, Ami, "Said Paşa (Küçük)", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul, 1999, II/491-2.
- Özcan, Tahsin, "Pirizâde Mehmed Sahib Efendi", *DİA*, İstanbul, 2007, XXIV/288-90.
- Özdemir, H. Hilmi, *Bolvadinli Yörükzâde Ahmed Fevzi Efendi*, Ankara, 2007.
- Öztuna, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul, 2003.
- Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara, 2002.
- Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/612.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Mahmud Şevket Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, sayı: 23, Ankara, 1976, s. 185-186.
- Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1940.
- Reinhart, Kevin, "Mûsâ Kâzım Efendi: From Ilm to Polemics", *Archivum Ottomanicum*, 19, 2001, 284.
- "Resimli gazete", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990.
- Revnakoğlu, C. Server, "Erzurumlu Şeyhülislâmlardan Mûsâ Kâzım Efendi", *Tarih Yolunda Erzurum* III, 13-14, 1962.
- Sabah*, 30 Haziran 1326.
- Sakaoğlu, Necdet, "Bekirağa Bölüğü", *Tanzimattan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 1985.
- Sâlnâme-i Devleti Âliyye-i Osmaniyye*, 1326, 254.
- Sandıkçioğlu, M., (vd.), *Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî)*, İstanbul, 1974.
- Savaşkan, Ömer, *1908 Seçimleri*, (YL), Ankara Üniv. SBE., Ankara, 1993.
- Semahaddin, Cem, *İslâm İlahiyatında Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1966.
- Sırât-ı Müstakîm*, 8 Teşrin-i Evvel, 1325, III/59.
- Siddiqi, Bakhtyar Husain, "Celaiddin Devvânî", çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, Erzurum, 1986, s. 175-180.
- Soku, Ziya Şâkir, *Mahmud Şevket Paşa*, İstanbul, 1944.
- Somel, Sina Akşin, *Sırât-ı Müstakîm: İslâmic Thought in the Ottoman Empire (1908-1912)*, Boğaziçi University, SBE, İstanbul, 1987.
- Söylemezoğlu, Galip Kemali, *Başımıza Gelenler: Bir Mazinin Hatıraları*, İstanbul, 1939.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Süleyman, Sırrı, *Bekir Ağa bölümünde Neler Gördüm*, çev. Günvar Otmanbölük, İstanbul, 1993.

Swanson, W. Glen, *Mahmud Şevket Pasha and the Defense of the Ottoman Empire: A Study of War and Revolution during the Young Turk Period*, (doktora), Indiana University, 1970.

Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 14, yıl: 2003/1.

Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara, 1976.

Şen, İsmail, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniv. SBE., (doktora), Ankara, 1995.

Şerafeddin, Mehmed, "İctimâî İlm-i Kelâm", *İslâm Mecmuası*, II/18, 1333, 434-436; II/18, 1333, 490-1; II/19, 1333, 506-7 vd.

Şeyh Mihriddin Arusi, (Filibeli Ahmed Hilmi), "Şeyhülislâm Hazretlerine", *Hikmet*, I/37, 1326, s. 2-3.

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1978.

Şeyhun, Ahmet, *Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and An İslâmist Thinker (1865-1921)*, (doktora), McGill University, Motreal, 2002.

Şirani, Ahmed, "Mehakim-i Şeriyye'nin Luzum-i İadesi", *İ'tisam*, I/8, 1335, 3.

Tahir el-Mevlevi, *Matbuat Âlemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*, (haz. Sadık Albayrak), İstanbul, 1990.

Takvîm-i Vekâyi, 1 Nisan 1333, 2840; 18 Eylül 1327, 937; 2522, 9 Mayıs 1916; 580, 29 Haziran, 1326; 7 Teşrin-i Evvel 1324; 7 Teşrin-i Evvel, 1324; 3604, 22 Temmuz 1919 tarihli ilave.

Tanin, 12 Kanun-i Sâni, 1326; 16 Eylül 1332; 20 Eylül 1332; 22 Teşrin-i Sâni, 1327; 30 Haziran 1326.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996.

Tansuğ, Feryal, *Mûsâ Kâzım's Approach to attempts at the westernization of the Ottoman Empire before and during the second constitutional period of master*, (YL), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi SBE, 1997.

Tasavvuf, 23 Mart 1911, I, 7.

Taşdemirci, Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğunda Medreselerin Bozulmaları, Medreseleri İslah Etme Teşebbüsleri ve Kapatılmaları", *Erciyes Üniv. SBE Dergisi*, sayı: 4, Kayseri, 1990.

Taşer, Pınar, *Mütareke Döneminde Divân-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*, (YL), Anadolu Üniv. SBE, Eskişehir, 2005, s. 92-102.

Taşer, Pınar, *Mütareke Döneminde Divnan-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*, (YL), Osmangazi Üniv. SBE, Eskişehir, 2005

TBMM Arşivi (Eski Osmanlı Ayân Meclisi Üyeleri Kütük ve Özlük Dosyaları, Mûsâ Kâzım Efendi), 44/2.

TBMM Zabıt Ceridesi, 22.4.1341, c.2, I/109 ve 19 Haziran 1927, 30/VI/1927-sayı: 621.

Tekin, Mehmet, "Halkımızı Okumaya Alıştıran İlk Gazete: Tercümân-i Hakikat", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 12 (1982), s. 26-33.

Timuroğlu, Vecihi, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin ve Vâridât*, İstanbul, 1982.

Toprak, Zafer, "II. Meşrûtiyet'te Fikir Dergileri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, II/126-7.

Tuna, N., *Hürriyet ve İtilaf*, (mezuniyet tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1945.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 2000.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1991.

Türk geldi, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1951.

Türkmen, Zekeriya, "Mahmud Şevket Paşa", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 385-6.

Uçarol, Rıfat, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919): Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul, 1989.

....., "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII/445-48.

Ulusoy, Ahmet, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, (YL), Konya, 2007.

Umar, Ömer Osman, "Mehmet Şevket Paşa Suikastı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (153): 11-42.

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, (doktora), Ankara, 1993

....., "Mevleviyet", *DİA*, Ankara, 2004, XIX/467-8.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1984.

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

....., "II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten* (TTK), XIX/74, 1955, s. 203-245.

Üstüner, Ahmed; Yağmur, Ömer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi tarafından Tercüme edilen "Tahkik-i Vahde-i Vücûd Risalesine Dair" Adlı Eser", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 30, 2011, s. 355-385.

Üzüm, İlyas, *Celeleddin ed-Devvânî ve er-Risale fi Mes'eleli Halki'l-A'mal*, (YL), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 1985.

Varol, Muharrem, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen; Ancak Bulunamayan İki Nizamnâmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 23, İstanbul, 2010, s. 39-68

Vural, Resul, *Celeleddin ed-Devvânî ve Ta'rifu İlmi'l-Kelâm Adlı Eseri*, (YL), Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya, 2000.

Wasti, Syed Tanvir, "Said Halim Pasha: Philosopher prince", *Middle Eastern Studies*, 44 i (2008), s. 85-104.

Yahya, Tevfik İslâm, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri*, Kahire, 1996.

Yakut, Esra, *Osmanlı Devletinde Tanzimat Sonrası Şeyhülislâmlık Kurumu*, (doktora), Ankara, 2000.

Yalçın, Hüseyin Cahit, "Meşrûtiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 1935-38, VI/138, 117-118.

....., "Tanıdıklarım: Mûsâ Kâzım Efendi", *Yedigün*, VII/165, 1936, s. 10.

....., *Siyasal Anılar* (Yay. Haz. R. Mutluay), İstanbul, 2000.

Yaltkaya, M. Şerafeddin, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul, 1924.

Yaşar, Selman, "Neyzen Tevfik (yaşamı, kişiliği ve Eserleri)", *Turkish Studies*, vol. 5/3, 2010, s. 1948, 1956.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/350-3.

Yazıcı, Nesimi, "Cerîde-i İlmiyye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/407-8.

Yener, Cemil, *Şeyh Bedreddin Vâridât*, İstanbul, 1970.

Yıldız, M. Cengiz, *Said Halim Paşada Batılılaşma, İslâmcılık ve Milliyetçilik*, (YL), Fırat Üniv. SBE, Elazığ, 1994.

Yılmaz, Şadiye, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, (YL), Konya, 2009.

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1861–1920): Hayatı ve Eserleri / Prof. Dr. Ömer Kara

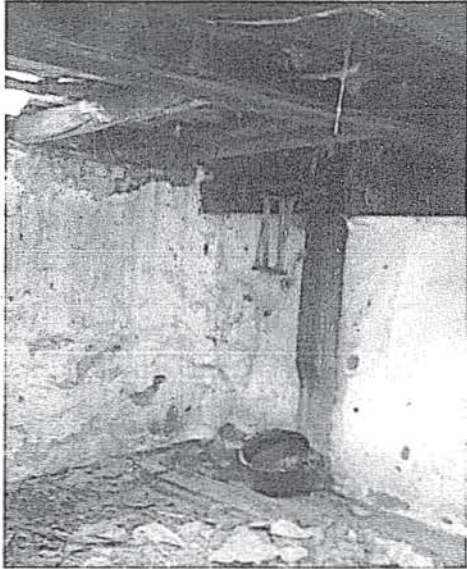
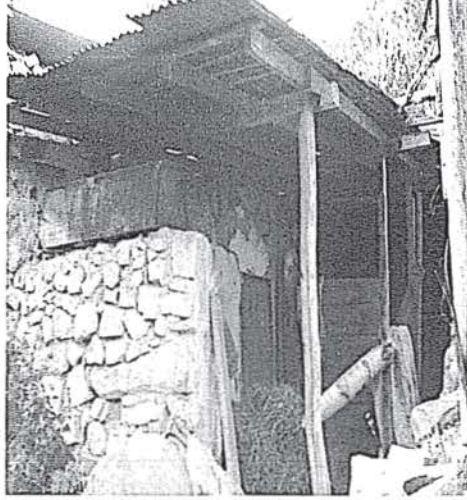
Zarcone, Thierry, “Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L’Empire Ottoman: L’Exemple Du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi”, *Anatolia Moderna Yeni Anadolu*, Paris-İstanbul, 1991.

Zengin, Zeki Salih, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV, Ankara, 2003.

Zilfi, Madeline, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600-1800)*, Minneapolis, 1989.

Ziya Şâkir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler I*, İstanbul, 1943.

EKLER:

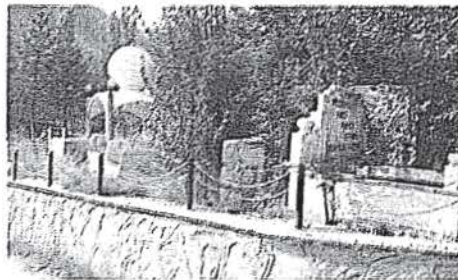
Musa Kazım Efendi'nin Vihik'teki (Pehlivanlı) Çocukluk Evi

[illegible][illegible]

Musa Kazım Efendi'nin eşleri ve oğlu (TBMM Zabıt Ceridesi)

Musa Kazım Efendi'nin medrese yaptırdığı ve şimdilerde mezarlık olan mekan

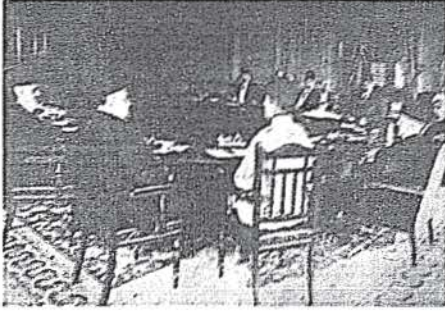

Şeyhi Hacı Mehmet Efendi'nin (solda), hocası Müderris Ahmed Efendi'nin (sağda) kabirleri

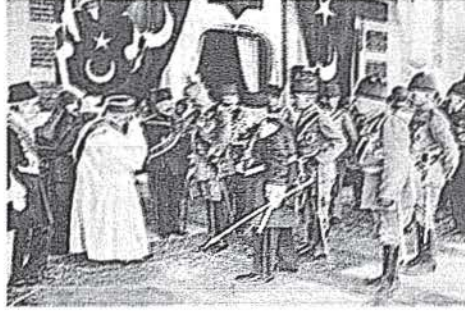
Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Musa Kazım Efendi'nin Resimleri

İttihat ve terakki üyeleriyle bir toplantıda

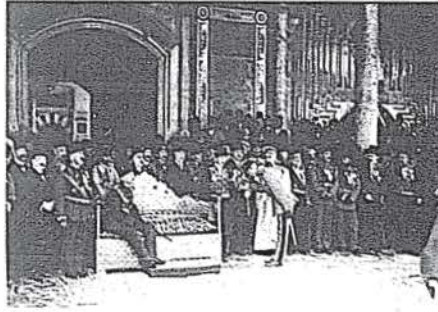
Alman İmparatoru II. Wilhelm'le görüşmesi

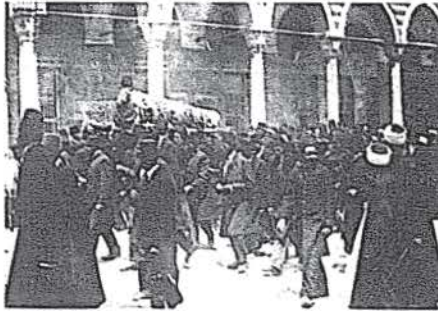
Alman İmparatoru II. Wilhelm'le görüşmesi

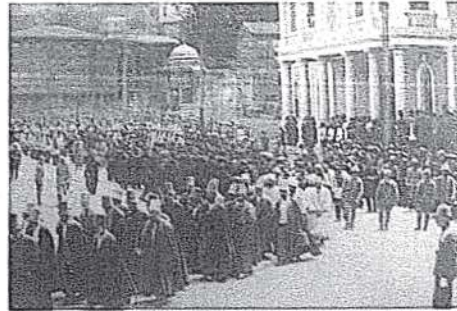
Alman İmparatoru II. Wilhelm'le görüşmesi

Sultan Vahdettin'in Tahta Çıkış (Cûlus) Töreni

Sultan II. Abdülhamid'in Cenazesi

Sultan Mehmed Reşad'ın Cenazesi

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

1. Şeyhülislamlığının Resmi Gazetedeği Sultan Mehmed Reşad imzalı fermanı

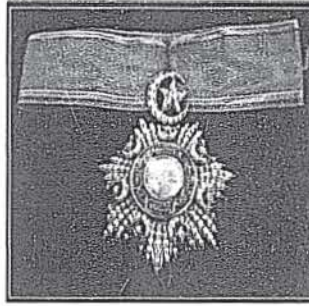
2. Şeyhülislamlığının Resmi Gazetedeği Sultan Mehmed Reşad imzalı fermanı

3. Şeyhülislâmlığının Resmi Gazetede ki Sultân Mehmed Reşad imzalı fermanı

Birinci Derece Osmani
Nişanı

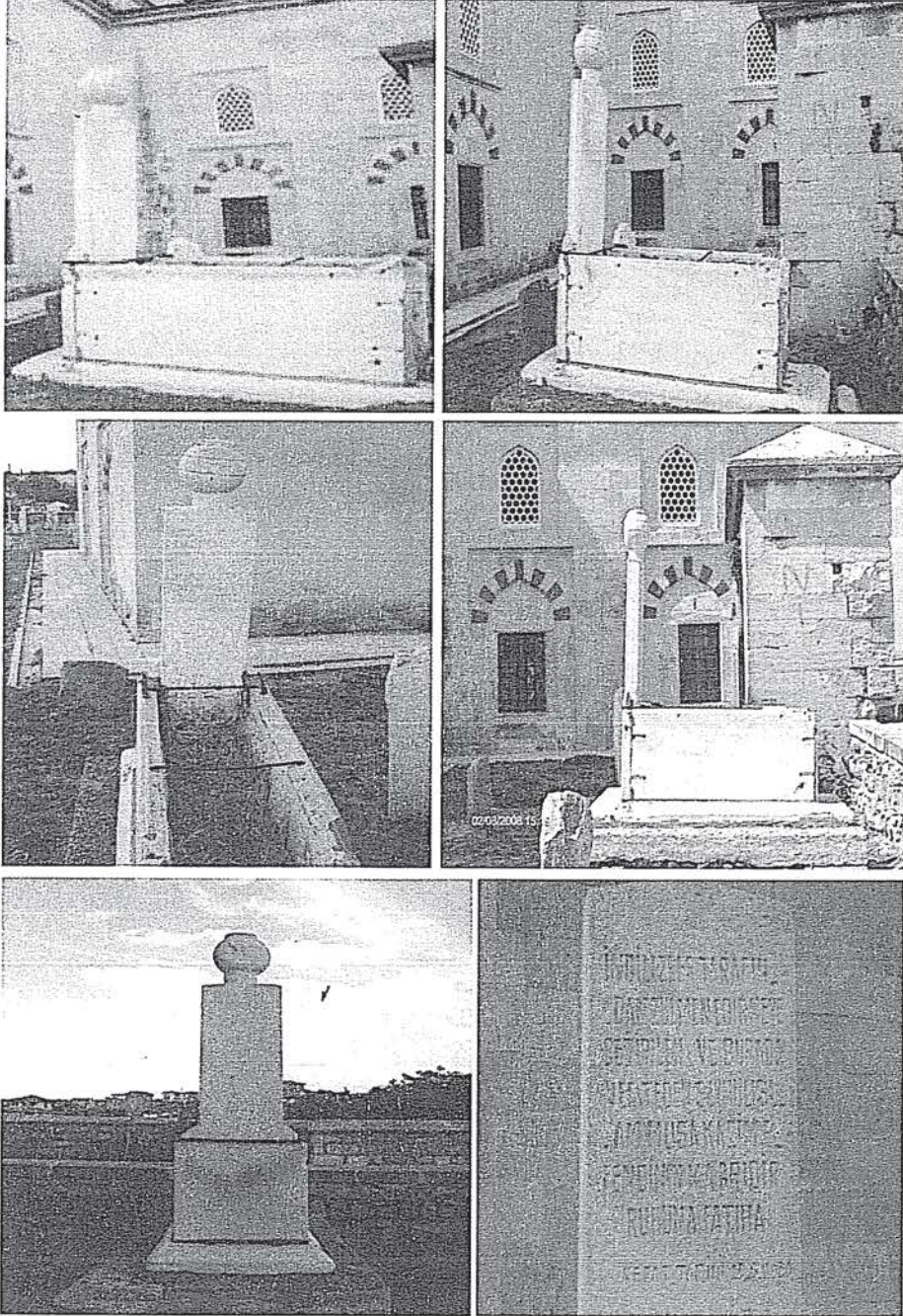
Murassa Mecidi Nişanı

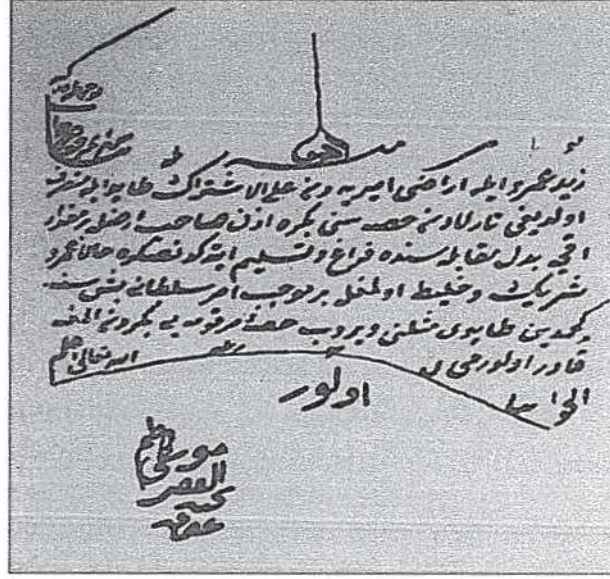
Altın Liyakat
Madalyası

Musa Kazım Efendi'nin Aldığı Madalya ve Nişanlar

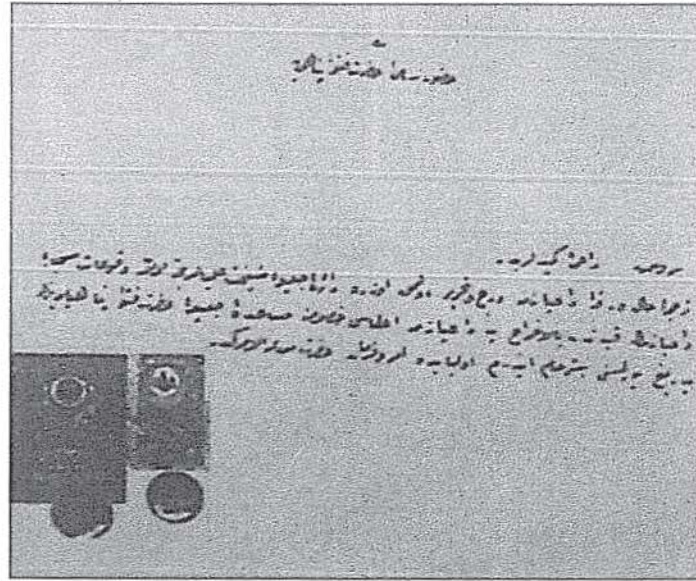
Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Musa Kazım Efendi'nin Mezarı

Musa Kazım'ın Bir Fetvası

Musa Kazım'ın el yazısıyla bir dilekçesi

اسلامده جهاد

مدافعة عليه جميعي طرفندل
عياتا اعدا اولنور

درسمات

۱۳۳۳

مطبعة خیراوتنبرکاس

سورة اخلاص وعلق اصحاحی تفسیرلی و تار و تارلی

شیخ الاسلام
موسی قاسم

درسمات
اوقات اسلامیہ مطبعہ
۱۳۳۴

